

Henrik Oterhals

Æren på tinget

Konflikter og lovbrudd i Jemtland 1621-1643

Masteroppgave i Historie

Trondheim, mai 2016

Forord

I snart to år har jeg arbeidet med de jemtske tingbøkene, noe som har resultert i foreliggende undersøkelse. I løpet av disse årene har jeg hatt mange spennende, og noen skremmende, møter med 1600-tallets jemter. Det er derfor med en viss vemod jeg nå legger siste finger på verket og vender tilbake til min egen tid. Forhåpentligvis vil denne undersøkelsen være til glede og inspirasjon for andre som fatter interesse for Jemtlands historie.

En stor takk går Magne Njåstad for god veiledning og faglige innspill underveis. Også andre fortjener å nevnes. De får unnskyldt meg – ingen nevnt, ingen glemt.

Henrik Oterhals
Trondheim 13. 05.13

Innhold

1. Introduksjon	1
1.1 Problemstilling.....	1
1.2 Forskningsstatus.....	1
1.2.1 Lokalhistoriske undersøkelser	1
1.2.2 Norsk rettshistorie.....	4
1.3 Metode og avgrensning.....	8
1.3.1. Sakstyper	10
1.4 Kilder.....	13
1.4.1 Tingbøkene	13
1.4.2. Sakefallet	14
1.4.2. Loven	15
2. Tinget og folket i Jemtland	17
2.1 Jemtland	17
2.2 Tinget.....	18
2.2 Aktørene.....	19
2.2.1 Fogden.....	19
2.2.2 Sorenskriveren.....	20
2.2.3 Lagmannen	20
2.3 Lov og straff.....	21
2.4 Soning	22
3. Æren	25
3.1 På æren løs.....	27
3.1.2 Loven	29
3.1.3. Dyr i æreskrenkelser.....	30
3.1.4 Trender	31
3.2 Leiermål.....	33
3.2.1 Straffene	36
3.2.2 Dølgsmål	37
3.2.3 Hvorfor så få saker?.....	38
3.3. Æren og kjønnene	40
4. Om stjålne gods.....	43
4.1 Loven	43

4.2 Ulovlig tak.....	44
4.3 Tyveri	45
4.4 Vinningskriminalitetens utbredelse	48
4.5. Straffene.....	50
4.6 Annen økonomisk kriminalitet	50
4.6.1. Ulovlig jordbruk	50
4.6.2. Ulovlig hugst/jakt/fiske og ulovlig kjøpmannskap	51
4.7 Tyveriets bestanddeler	51
5. Vold.....	55
5.1 Den ikke-dødelige volden	57
5.1.1 Loven	58
5.1.2 Trendene	59
5.1.3 Ære og vold.....	61
5.2 Drap	62
5.2.1 Loven	63
5.2.2 Et typisk drap?	67
5.3 Voldens karakter	67
5.4 Vold og ære. En sammenheng?.....	68
5.5 Tingets disiplin.....	69
5.6 Et voldelig samfunn?	70
6. Ulydighet mot Gud og kongemakt	75
- Om øvrighetsmotstand og religiøse brudd	75
6.1 Stevnefall.....	76
6.2 Skysspliktforsømmelse	76
6.3 Betalingsunnløstelse	77
6.4 Domrov og annen forakt for retten.....	78
6.5 Religiøse brudd.....	79
6.6 Et trassig folk?	80
7. Oppsummering.....	85
7.1 Kriminaliteten	85
7.2 Straff	86
7.3 Æren	87
Forkortelser	i
Kilder	i
Litteratur	ii

1. Introduksjon

1.1 Problemstilling

Problemstillingen min er todelt. For det første ønsker jeg å gi et bilde på kriminaliteten i Jemtland basert på tingbøkene. Jeg vil kvantifisere de opplysningene som fremkommer i kildene og drøfte resultatet. I denne sammenheng vil hovedmålet være å se på variasjoner av tyveri, vold og æreskrenkelser.

Dernest vil jeg gå nærmere inn på sosiale normbrudd og se på i hvilken grad, og på hvilken måte, slike gir seg til kjenne på tinget. Jeg vil også komme inn på sanksjonene, særlig de fra bondebefolkningen. Et fokus vil ligge på æren, og ærens rolle som normførende kraft i det tidlig-moderne samfunnet.

Målet med denne oppgaven er å gi et bilde på kriminaliteten og menneskene som ble berørt av den. Gjennom å foreta en kultur- og sosialhistorisk undersøkelse vil jeg gi en kvantitativ, så vel som kvalitativ, fremstilling av menneskenes og samfunnets møte med lovbrudd, normbrudd og de krav æresamfunnet stilte til sine medlemmer.

1.2 Forskningsstatus

Selv om det finnes unntak er ikke kriminalitetshistoriske undersøkelser fra Jemtland noe som har beskjeftiget mange. Likevel opererer jeg ikke i et historiografisk vakuum. Denne besvarelsen hviler på to pilarer: både den lokalhistoriske, så vel som den rettshistoriske, hvorav den rettshistoriske nok er av størst betydning. Jeg skal nå se nærmere på noen sentrale arbeid innen begge felt som har vært viktige for min egen undersøkelse.

1.2.1 Lokalhistoriske undersøkelser

Jemtland har hatt en langvarig lokalhistorisk tradisjon. Syvbindsverket *Jämtland och Härjedalens historia* er et litterært prov på dette. I det andre bindet, som behandler tiden fra reformasjonen frem til freden i Brömsebro i 1645, får vi et innblikk i hvordan jemtene opplevde den turbulente perioden dette viste seg å bli for de nordiske landene, Norge og Jemtland inkludert.¹ Brømè forteller i detalj hvordan dette grenseområdet ble påvirket av de storpolitiske strømningene, hvordan krig, fred, skattlegging og reformasjon fikk betydning for de som levde her. Det er viet et eget kapittel til studiet av rettshåndhevingen. Kapitlet som

¹ Brømè, Janrik, *Jämtlands och Härjedalens historia – andra delen 1537-1645*, Stockholm 1945

har fått navnet «Lag og rätt, lagmän och skrivare» starter med å se på lovverket i perioden fra 1537 til 1645. Her står det at Magnus Lagabøtes landslov fra midten av 1200-tallet fortsatt la grunnlaget for rettshåndhevingen i Norge fram til starten av 1600-tallet. I 1603 ble det gjort et forsøk på å endre dette, men nordmennene fikk i det store og hele beholde sin gamle landslov og mye forble derfor uendret.²

Det rettshistoriske kapitlet har i første rekke konsentrert seg om å beskrive de juridiske institusjonene, lovbruddene har derimot blitt viet liten plass. Det er dette jeg nå har satt meg som mål å undersøke. Nå skal det sies at også Per Sörlin har behandlet Jemtlands juridiske historie. I *Sakören, soning och soldater* går Sörlin systematisk gjennom ulike aspekter ved kriminaliteten og rettspraksisen - i første rekke rettspraksisen - på 15- og 1600-tallet.³ Også her retter fokuset seg mer mot det institusjonelle enn på selve kriminaliteten. Boken tar i første rekke for seg tiden før 1645, altså før området ble en del av Sverige, men det er også viet plass til årene etter statsskiftet. Sörlin skriver følgende om kriminaliteten:

(...) träder ett u-format mönster fram, så att nivåerna först minskar för att sedan i varierande grad stiga. Förutom ohörsamhet visar det sig nu att kategorin sedlighet är särskilt framträdande efter 1645. Det svenska övertagandet av Jämtland medförde, skulle man kanske kunna säga, forutom åtskillig tredska en accentuerad str ävan att kontrollera undersåtarnas moral.⁴

Sörlin har også, i en artikkel, hevdet at en folkelig misnøye mot den juridiske administrasjonen, som var langt fra feilfri, bidro til et fall i kriminalitetsstatistikken; et fall som trolig også overgikk den reelle nedgangen.⁵

Malin Andersson har med artikkelen «Staten och tinget i Jämtland» behandlet de jemtiske tingbøkene, også de fra tiden før 1645.⁶ Hun har først og fremst tatt for seg statens nærvær i lokalsamfunnet og på tinget, og konkluderer med at den svenske i større grad enn den danske forfulgte lovbrudd som brøt med statens interesser.

I samme tekstsamling finner vi Sonja Wallmans artikkel om tinget som sosial arena.⁷ Her ser hun på hvilke sosiale grupper som deltok på tinget i Hammerdal, Oviken og

² Brøme 1945: 319-321

³ Sörlin, Per, *Sakören soning och soldater*, Oslo 2004

⁴ Ibid: 111

⁵ Sörlin, Per, «Jämterna och överheten – om kriminalitetstudier som ett indirikt sätt att nalkas tidligmodern politisk kultur», Olof Holm (red.) *Jämtland och den jämtlandske världen 1000-1645*, Östersund 2009: 183

⁶ Andersson, Malin, «Staten och tinget i Jämtland», Per Sörlin (red.) *Mellan två statssystem – Jämtland under 1600-talet*, Östersund 1995: 138-172

⁷ Wallman, Sonja, «Jamliga jämtar? Tinget som social arena under 1640-talet», Per Sorlin (red.), *Mellan två statssystem – Jämtland under 1600-talet*, Östersund 1995: 173-201

Undersåker i perioden 1647-1649. Hun konkluderer med at tinget i all hovedsak var bøndernes arena, og hvor andre grupper sjeldent deltok.

Espen Andresens hovedoppgave, «Landskap og maktstat – Jemtland 1613-1645» handler om hvordan regionen ble stadig tettere integrert i den dansk-norske staten under Christian 4s regjeringstid.⁸ Andresen går i dybden på tiltakene gjort av myndighetene og delvis også jemtens reaksjon på disse i en komparasjon med tiden før Knærød-freden (1570 – 1613). I avslutningen konkluderes det med at fredsoppgjøret førte til slutten på Jemtlands autonome stilling innad i kongeriket. Landstinget skiftet karakter fra å være en arena for forhandlinger til å bli et organ for sentralmaktens ovenfra-og-ned styring. Motstanden fra den jemtske befolkningen kommer til uttrykk gjennom krav om å lette byrdene. Denne misnøyen kan, ifølge Andresen, ha satt grenser for myndighetenes maktbruk.⁹

Andresen antyder at den egentlige grunnen til myndighetenes harde linje dreide seg om et ønske om kontroll. Kalmarkrigen hadde avslørt hvor farlig et svakt integrert område som Jemtland kunne være. Oppgjøret førte derfor til en større økonomisk integrering, et større statlig nærvær i form av et økt antall øvrighetspersonell og en økning i den militære satsingen.¹⁰

Bjørnar Egeland skrev i 2003 om lagmannsstillingen i Jemtland og dens utvikling i perioden 1300-1563. Egeland har lagt vekt på lagmannens dobbeltrolle, dvs. kombinasjonen av å være kongens tjenestemann og en slags tillitsmann for jemtene.¹¹ Hovedoppgaven tar for seg ulike aspekter ved embetet. Det blir blant annet sett på skriftligheten hos lagmennene, deres forhold til den verdslige øvrigheten og hvordan forholdet mellom lagmannen og jemtene artet seg.¹²

Dette er eksempler på den lokalhistoriske gjennomgangen av rettspraksisen. I tillegg til dette kan også Magne Njåstads doktoravhandling nevnes fordi den behandler det jemtske retterstellet og tinget.¹³

⁸ Andresen, Espen, *Landskap og maktstat – Jemtland 1613-1645*, Östersund 2000: 1-6

⁹ Ibid: 144-145

¹⁰ Andresen 2000: 144-149

¹¹ Egeland, Bjørnar, *var lagman ok idarth budh – lagmannsstillingen i Jemtland 1300-1563*, hovedoppgave i historie ved NTNU, Trondheim 2003: 1

¹² Ibid: Les oppsummeringen, 115-117

¹³ Njåstad, Magne, *Grenser for makt – konflikt og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300-1540*, Trondheim 2003. Njåstad har også skrevet om styret av Jemtland i middelalderen: Njåstad, Magne, «The eastern realm»: The king of Norway and the border province Jemtland», Steinar Imsen (red.), *Rex Insluraum – the king of Norway and his «skattlands» as a political system c. 1260-c. 1459*, Bergen 2014: 325-344

1.2.2 Norsk rettshistorie

Det norske arbeidet med kriminaliteten i tidligmoderne tid knyttes gjerne til *Tingbokprosjektet*. Prosjektet, som ble igangsatt av Universitet i Oslo i 1987, skulle oppmuntre til videre arbeid med tingbøkene fra 16- og 1700-tallet. Hovedmålet har hele tiden vært å stimulere til videre forskning, samt gjøre tingbøkene tilgjengelig og søkbare i en database. Dette har resultert i en rekke publikasjoner, master- og hovedoppgaver, i tillegg til utgivelser av trykt kildemateriale.¹⁴

Tingbokprosjektet, og utgivelser i regi av dette, har lagt grunnlaget for hvordan jeg selv har valgt å behandle de jemske kildene. De metodiske grepene gjort av andre før meg har gitt de nødvendige verktøyene for å omsette kilde til tekst.

Erling Sandmos hovedoppgave fra 1991 er et tidlig eksempel på en retthistorisk undersøkelse utgitt i regi av tingbokprosjektet.¹⁵ Oppgaven gjennomgår kriminaliteten, og reaksjoner på den, i Rendalen på andre halvdel av 1700-tallet. En kjerne i Sandmos undersøkelse er tinget og tingets rolle som arena for konfliktløsning, særlig gjelder dette konflikter som bunner i æren og angrep på denne.

Margit Løyland skriver om kriminaliteten på Agder gjennom 1600-tallet. *Slagsmål, leiermål og bøtlagte egder* ser på typiske lovbrudd og spør om det fantes noen skiller mellom de ulike delene av Agder. Problemstillingen er tredelt, hvor den siste delen tar for seg kvinnenens situasjon bl.a. med henblikk på trolldomsprosessene.¹⁶ Jeg vil komme til å benytte meg av Løylands forskning i komparasjon med min egen. Dette bl.a. fordi Løyland har behandlet mye av den samme perioden som meg selv.

Forbrytelse og straff i Kristiania på slutten av 1600-tallet er temaet for Bodil Erichsens hovedoppgave fra 1992.¹⁷ I problemstillingen står det at hun ønsker å gi en grundig analyse av strafferetten under eneveldet. Videre legges det opp til å se på sosiale og kjønnsmessige forskjeller i henhold til domsavsigelser.¹⁸ Kjønnsforskjeller er noe jeg selv kommer til å se nærmere, men da i forbindelse med æresbegrepet og de sosiale normene i samfunnet.

Karin Telstes hovedoppgave i etnologi, *Mellom liv og lov*, handler om myndighetens ambisjoner om å kontrollere seksualiteten.¹⁹ Målet med undersøkelsen, skriver Telste, er å

¹⁴ Se Tingbokprosjektets hjemmeside: <http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/>

¹⁵ Sandmo, Erling, *Tingets tenkemåter – kriminalitet og rettssaker i Rendalen 1763-97*, Oslo 1991

¹⁶ Løyland, Margit, *Slagsmål, leiermål og bøtlagte egder – 1600-1700*, Oslo 1992: 11-12

¹⁷ Erichsen, Bodil Chr., *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*, Oslo 1993

¹⁸ Ibid: 2

¹⁹ Telste, Kari, *Mellom liv og lov – kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652 – 1710*, Oslo 1993

«forstå og forklare kvinnenes underordning».²⁰ Telstes hovedoppgave legger mye av fundamentet for drøftingen i underkapitlet *leiermål*.

En annen hovedoppgave som har påvirket mitt eget arbeid tilhører Jorunn Dobbe og stammer fra 1995. Oppgaven har fått tittelen *Blant granner og myndigheter* og handler om bygdetinget i Nordhordland og hvordan dette ble brukt til disiplinering og konfliktløsning.²¹ Om vi ser bort ifra det fjerde kapitlet, som tar for seg soningen, er alle empirikapitlene viet hver sin kriminalitetsgruppe. Disse er ærekrenking, vold, tyveri, seksualforbrytelser og øvrighetsmotstand. Dobbe har benyttet seg av to primærkilder: tingbøkene fra Nordhordland og sakfallslistene. De kvalitative forskjellene mellom disse blir drøftet. Sakfallslistene gir liten informasjon utover det å fortelle hvem som betalte boten, hvorfor og hvor mye. Tingbøkene går dypere, vi kommer tettere inn på enkeltpersonene og blir kjent med deres skjebner. De er likevel ikke helt uten problemer, skal vi tro Dobbe. De kildekritiske bemerkningen i henhold til tingbøkene handler i første rekke om det faktum at de ble skrevet av en utenforstående - sorenskriveren.²² Dette er noe jeg vil komme tilbake til senere.

Under tingbokprosjektet må også Gunnar W. Knutsens hovedoppgave fra 1996 nevnes. I *Trolldomsprosessene på Østlandet – En kulturhistorisk undersøkelse* forsøker Knutsen å plassere hekseprosessene i den østlandske kulturen i tidligmoderne tid. Han ser på forutsetninger i lokalsamfunnet, hvordan disse påvirket prosessene og hvordan hekseprosessene igjen kom til å påvirke det lokale kulturfellesskapet.²³ Det konkluderes med at trolldomsprosesser ikke var en naturlig og nødvendig del av samfunnet på Østlandet, men må forstås som en import utenifra.²⁴

Voldssamfunnets undergang er en revidert utgave av Erling Sandmos doktoravhandling fra 1998.²⁵ Boken er en kulturhistorisk analyse av voldsbegrepet med utgangspunkt i to norske regioner på begynnelsen av 1600-tallet. Tesen dreier seg bl.a. om at folk i disse samfunnene ikke hadde den samme oppfatningen av vold som vi har i dag.²⁶

På grunn av det rike kildematerialet fra disse områdene er undersøkelsen lagt til Jæren og Dalane. Rammen er maktstatens fremvekst i første halvdel av 1600-tallet. Avhandlingen

²⁰ Ibid: 12

²¹ Dobbe, Jorunn, *Blant granner og myndigheter: konfliktløsning og disiplinering på bygdetinget i Nordhordland*, Oslo 1996

²² Ibid: 21-24

²³ Knutsen Gunnar W, *Trolldomsprosessene på Østlandet – en kulturhistorisk undersøkelse*, Tingbokprosjektet Oslo 1998: 2

²⁴ Ibid: 202

²⁵ Sandmo Erling, *Voldssamfunnets undergang*, Oslo 1998. Dette er en revidert utgave av doktoravhandlingen *Slagbrødre: en studie av vold i to norske regioner i tiden fram mot eneveldet*, Oslo 1999

²⁶ Ibid:19

tar for seg møtet mellom lokalsamfunnet og den voksende statsmakten med henblikk på øvrighetens konstruksjon av tankesett rundt voldsbegrepet.²⁷ Sandmo tar utgangspunkt i saker man i dag ville karakterisert som vold og spør om det var vold også da. Han ser på «voldens» kontekst og hvilken betydning den hadde for de som utøvde den.²⁸ Sandmo mener at rettsvesenet i denne perioden i stadig tydeligere grad behandlet all voldelig adferd, uavhengig av omstendighetene, som vold. Dette henger sammen med at retten i større grad var blitt innlemmet i et statlig maktsystem. Sandmo peker på denne endringen når han forklarer fallet i antall voldssaker utover århundret²⁹, men skriver også:

«Jeg tror ikke at strukturendringen på tinget er en *tilstrekkelig* forklaring på at antallet synker – i hvert fall ikke på lang sikt. Her må det i en viss forstand gi mening å snakke om at det blir «mindre vold».»³⁰

Et slikt konstruktivistisk syn på voldsbegrepet er ikke helt uproblematisk. Steinar Imsen har i sitt publiserte opposisjonsinnlegg avfeid ideen om en konstruksjon av «volden» i denne perioden. Han har i denne sammenheng pekt på flere eksempler fra tidligere hvor vold har blitt benyttet som betegnelse på vold.³¹ Jeg vil komme nærmere inn på denne diskusjonen senere i oppgaven.

Artikkelsamlingen *People meet the law* gir en gjennomgang av Tingbokprosjektet og den rettshistoriske forskningen i Norden.³² Her har Eva Österberg og Sølvi Sogner fått med seg noen av de ledende nordiske forskerne på feltet. Hans Eyvind Næss, Erling Sandmo og de andre forfatterne presenterer egen forskning på kriminaliteten og rettspraksisen i perioden som strekker seg fra reformasjonen og gjennom den førindustrielle perioden. Temaet for boken er folks møte med loven.³³ I kapittel sju får vi forklart at rettsvesenet kan begrunnes ut i fra tre interesser: Statens, lokalsamfunnets og kirkens. Ofte var disse overlappende. Både kirken og staten var f.eks. svært delaktig i å bekjempe utenomekteskapelig samkvem og begrense fødselen av barn utenfor ekteskap.³⁴

I konklusjonen skriver Sogner at de nordiske samfunnene har hatt en lang tradisjon

²⁷ Ibid: 27-28

²⁸ Ibid: 171

²⁹ Sandmo 1998: 269

³⁰ Ibid

³¹ Imsen, Steinar, «Kunsten å konstruere. Noen kritiske merknader til Erling Sandmos avhandling «Slagbrødre. En studie av vold i to norske regioner i tiden fram mot eneveldet.»», i *Historisk tidsskrift* 1998: 483-484

³² Sogner, Bauge Sølvi og Österberg, Eva (eds), *People meet the law – control and conflict-handling in the courts*, Oslo 2000

³³ Ibid: 11

³⁴ Lennartsson, Malin, Næss, Hans Eyvind og Österberg, Eva, *Social control outside or combined with secular judicial arena*, Sogner og Österberg (eds). *People meet the law*, Oslo 2000: 237

med nasjonal lovgivning. Unntaket er Danmark som fikk egen landslov først i 1683. Likheter mellom de nordiske landene finner vi også igjen i lovverket og det juridiske systemet. Det er også karakteristisk for regionen at de respektive landene lenge beholdt sine gamle middelalderlover.³⁵ Endringene kom på 1600-tallet:

“The judicial revolution», as this development is often called, was implemented in the Nordic countries as well. In his traditional role as protector of law and justice, the kings expanded the court apparatus and trained a whole profession of lawyers to serve it. There was now a growing distance between the people and *jurisprudentia*.”³⁶

Sogner tar også for seg et annet resultat av de nye religiøse og politiske strømningene. I tiden etter reformasjonen begynte lovverket å kriminalisere handlinger som tidligere hadde blitt kategorisert som *synd*. Dette ble en sak både for kirken og det sekulære rettsvesenet. Straffeforfølgelsen av utukt, utroskap og lignende fortsatte til langt utpå 1700-tallet da nye tanker og ideer gjorde seg gjeldende. Årsaken til disse puritanske strømningene blir av Sogner begrunnet ut i fra statens interesse. Et syndig folk ble sett på som en fare for kongeriket.³⁷

Retterstellet på denne tiden må forstås som en utviklingsprosess, skriver Sogner, hvor myndighetene, så vel som allmuen utøvde innflytelse. Vi finner elementer av kontroll ovenfra, men også en folkelig påvirkningskraft. Ting tyder dessuten på at vanlige folk hadde en stor tiltro til det juridiske systemet og brukte det flittig i forbindelse med konflikter.³⁸

Rettsvesenet utviklet seg altså i en mer uniformert retning hvor bl.a. religionen ble viet en større plass. Likevel levde det folkelige elementet videre, men nå i større konkurranse fra øvrigheten og dens ambisjoner. Den juridiske praksisen i tidlig-nytid må sees i lys av denne utvikling. Eliten tok gradvis over den lokale rettsutøvelsen som tidligere hadde vært forbeholdt bøndene.³⁹ Denne institusjonelle dualismen, hvor tinget fungerte både som et statlige maktapparat og som en arena for konfliktløsning, er nok det viktigste poenget i denne boken og det mest relevante for min egen masteroppgave.

Jørn Sandnes sin klassiker *Kniven, ølet og æren* står som et av de viktigste verkene innen studiet av kriminaliteten i tidlig-nytid.⁴⁰ Særlig fokus er gitt volden, som betegnes som til dels

³⁵ Sogner, Sølvi, “Conclusion: The nordic model”, Sogner og Österberg (eds.), *People meet the law*, Oslo 2000: 267-268

³⁶ Ibid: 268

³⁷ Ibid: 270

³⁸ Ibid: 271 og 276

³⁹ Aalto, Seppo, Johansson, Kenneth, og Sandmo, Erling, «Conflicts and Court Encounters in a State of Ambivalence», Sogner og Österberg (eds.), *People meet the law*, Oslo 2000: 202

⁴⁰ Sandnes, Jørn, *Kniven, ølet og æren: kriminalitet og samfunn i Norge på 15- og 1600-tallet*, Oslo 1990

hyppig og brutal. Boken undersøker 15- og 1600-tallet, hvor tiden før min egen nok er viet størst plass. Beskrivelsen Sandnes gir av Telemark, som en arkaisk periferi, vil bli drøftet opp mot Jemtland, da dette var områder med en del likhetstrekk.

Arbeidet med tingbøker, lensregnskap o.l. for å kartlegge og lære mer om lovbrudd og rettsvesen i tidligmoderne periode har etterhvert fått en ganske veletablert posisjon i norsk og nordisk historieforskning. Det finnes en del forskning rundt dette, også fra Jemtland, men for Jemtlands del står fremdeles mye utforsket. Selv om den juridiske forvaltningen har vært temaet både for Sörlin og Bromè, har den faktiske kriminaliteten, selve lovbruddene, gjerne kommet i andre rekke. Med utgangspunkt i bl.a. undersøkelser gjort i regi av tingbokprosjektet har jeg de metodiske verktøyene nødvendig for å bygge videre på den eksisterende forskningen.

1.3 Metode og avgrensning

Undersøkelsen er både kvantitativ og kvalitativ. Jeg vil å gi et numerisk bilde på kriminaliteten, samtidig som jeg kommer til å gå i dybden. Et ønske om å komme tettere inn på menneskene har fått meg til å rette fokus på noen enkeltsaker. En slik metodisk tilnærming gjør det enklere å peke på trender eller vise til spesielle fenomen. Dette er også et grep som levendegjør historien i større grad enn tilfellet ville vært om jeg kun gav en statistisk gjennomgang. Valget av en slik kvalitativ tilnærming har også sammenheng med problemstillingen. Allmuens bruk av tinget i henhold til sosial korreksjon lar seg lettere synliggjøre ved å benytte en mer narrativ fremstilling. Ifølge Knut Kjeldstadli er en kombinasjon av disse metodene normalen i historiske undersøkelser.⁴¹

Arbeidsmetoden er nært knyttet til kildematerialet som er de jemtske tingbøkene. Grunnarbeidet vil fortone seg på det viset at jeg først gjennomgår materialet og siden plasserer sakene inn i definerte kategorier. En slik arbeidsmetode innebærer teksttolkning. Jeg blir nødt til å tolke rettsprotokollene, ikke bare med utgangspunkt i min egen forståelse, men også forståelsen til sorenskriveren og menneskene som levde i samfunnet som produserte disse kildene. «Teksttolkning er en kvalitativ tilnærming til forskning», skriver Kjeldstadli. «Med kvalitative teknikker søker en å finne ut om noe fantes, hva noe var og betydde.»⁴² Det er med andre ord ikke tilstrekkelig å kvantifisere dataen om man ønsker en dypere innsikt i

⁴¹ Kjeldstadli, Knut, *Fortida er ikke hva den en gang var – en innføring i historiefaget*, Oslo 1991: 183

⁴² Ibid

hvordan ting *egentlig* var.

Periodiseringen er avgrenset av kildematerialet som strekker seg fra 1621 til 1643. Det finnes også tingbøker fra perioden etter 1645, men jeg har valgt å begrense meg til tiden da Jemtland fremdeles lå under Norge. Valget av Jemtland som undersøkelsessted er først og fremst gjort for å få en geografisk avgrensing. Dette er også et perifert område. Et område det av den grunn vil være interessant å sette opp mot Sandnes sin fremstilling av Telemark og Namdalen som geografisk lukkede og arkaiske samfunn. Jemtland er dessuten velsignet med et rikt og lett tilgjengelig kildemateriale, noe som gjør regionen til et velegnet sted for kriminalitetshistoriske undersøkelser.

I empiridelen vil hovedfokuset mitt ligge på ære, tyveri, vold og den mulige sammenhengen mellom disse. Disse tre vil få sine egne kapitler. Også øvrighetsmotstand og religiøse brudd vil bli tildelt et eget kapittel, selv om disse avviker fra det egentlige temaet og problemstillingen. Dette kapitlet er først og fremst med på bakgrunn av problemstillingens første del, kartlegging av kriminaliteten og vil ikke bli gjenstand for en like grundig drøfting som de tre foregående. Med øvrighetsbrudd mener jeg ulike lovbrudd og forseelser som kan gi uttrykk for en mostand eller uvilje mot styresmaktene. Jorunn Dobbe opererer med et utvalg av kategorier i sin definisjon. Blant disse inngår skyssnekt, ikke å ha betalt gjeld og å ha holdt bryllup for lenge.⁴³

Med valget av en slik problemstilling legger jeg meg tett opp mot *Annales-skolen*. Annales-skolen er en retning innenfor historiefaget, som med en økt dreining mot de mentale og kulturelle sidene ved historien, kom til å orienterte faget i en mer humanistisk retning.⁴⁴ Fokuset på den kollektive mentaliteten i henhold til ideen om æren og dens rolle i møte med atferd samfunnet anså for å mangle dette, vil være sentralt i denne besvarelsen. For annales-skolen ble det avgjørende å se på hvordan disse tunge, langsomme strukturene som utgjør vår mentalitet, gradvis utviklet seg på bakgrunn av endringer i samfunnet.⁴⁵ Jeg arbeider ut i fra en forståelse av mentaliteten som noe som forandrer seg sakte, og ønsker å belyse hvordan møtet mellom folks tenkemåte og det stadig voksende rettsvesenet fortonet seg.

⁴³ Dobbe 1996: 186-190

Foruten de lovbruddene jeg allerede har nevnt inngår også arbeidsnekt, kontakt med personer og gårder rammet av pest og sykdom; ulovlig hugst, jakt og fiske, stevnefall (økning i stevnefallbøter har blitt forklart bl.a. utfra en redusert respekt for loven) og andre lovbrudd (bråk på tinget, husing av bl.a. tyver og fredløse o.l.)

⁴⁴ Mangset, Marte, «Historiefagets natur og nasjonal utdanningskultur – en sosiologisk studie av norske, franske og engelske historikers disiplinære selvforståelse», *Historisk tidsskrift nr. 02*, 2013: 224-225

⁴⁵ Kaldal, Ingar, *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*, Oslo 2002: 32

1.3.1. Sakstyper

Arbeidet med å dele saker inn i kategorier følger ingen bestemt mal. Likevel er det naturlig å ta utgangspunkt i metoder andre har brukt før meg. Særlig Jorunn Dobbess hovedoppgave har vært til inspirasjon for hvordan jeg selv har valgt å dele inn kriminaliteten. Selv om jeg bygger videre på arbeidet hennes, og også andres, bunner valgene jeg har tatt først og fremst i min egen forståelse av sakene og deres natur. Det at jeg mener inndeling er fornuftig trenger ikke bety at den er uproblematisk. Mange lovbrudd kan plasseres i flere ulike kategorier. Ulovlig bruk av naturressurser har i tillegg til det økonomiske aspektet elementer av øvrighetsmotstand i seg. Det samme gjelder for *ulovlig kjøpmannskap*. Jeg har likevel valgt å definere disse som økonomisk kriminalitet da de i første rekke må forstås ut i fra et motiv om egen vinning.

Mange tilfeller av stevnefall, betalingsunnløstelse o.l. kan vanskelig forstås primært som en motstand mot myndighetene. Disse vil likevel regnes som øvrighetsbrudd da de var til hinder for øvrigheten og dens virke. Betalingsunnløstelse regnes derfor som opposisjon snarere enn økonomisk kriminalitet, selv om hovedmotivet ofte også her var økonomisk vinning.

Dobbe skriver at det er to faktorer som spiller inn når vi kategoriserer. Den første handler om hvordan vi som forskere tolker materialet, vår forståelse av den enkelte saken.⁴⁶ Ofte vil den kunne forstås som flere ulike lovbruddstyper. Jeg har derfor valgt å oppføre noen saker to eller flere ganger i statistikken. Dette gjelder bl.a. for voldelige ran, da disse må betraktes både som vold og eiendomsfratakelse.

1.3.1.1 Æren og ærekrenkelser

Den andre faktoren handler om hvilke grupper vi velger å dele saksmaterialet inn i.⁴⁷ For min egen del var planen lenge å skrive om æren i sammenheng med volden, da jeg lenge definerte ærekrenkelser som en form for vold. Dette er noe jeg delvis gjør fremdeles. Æren har likevel mange aspekter som går utenom selve volden. Disse ville falt bort om jeg hadde behandlet æren som en side av voldsbruken. Det ville f.eks. blitt vanskelig å se på seksualbrudd og kjønnsroller i sammenheng med æresamfunnets normer og forestillinger. Dobbe har et poeng når hun skriver at det å kategorisere ærekrenkelser som mild vold reduserer betydningen av

⁴⁶ Dobbe 1996: 25

⁴⁷ Ibid: 26

slike handlinger. Det å regne slike verbale angrep som en mindre alvorlig forbrytelse bygger på en moderne forståelse av fenomenet.⁴⁸ Jeg er enig i at en slik tilnærming omgår betydningen av «usynlige» strukturer og verdier i det tidlig-moderne samfunnet, og at krenkelser ble oppfattet som svært alvorlige av de utsatt for slike. På den annen side ville en kategorisering av ærekrenkelser som vold tydeliggjort bedre sammenhengen mellom disse. Dette er avveininger vi må ta underveis. Slike valg er resultat av hvordan vi forstå saken, så vel som våre ambisjoner i henhold til den videre forskningen: hva vi mener og hva vi ønsker å finne ut.

1.3.1.2 Ulovlig ressursbruk

Jorunn Dobbe har regnet ulovlig bruk av naturressurser for å være øvrighetsbrudd snarere enn økonomisk kriminalitet. Hun har likevel problematisert dette og mener nød kan ha vært en vel så viktig årsak til hvorfor folk benyttet seg av ressurser de ikke hadde rett på.

Opposisjonselementet bygger på bøndernes påberopte rett til å forsyne seg av det naturen hadde å tilby, noe de alltid hadde gjort. Øvrighetens innstramming av denne adgangen på 1600-tallet kan derfor ha utløst en misnøye over begrensede rettigheter.⁴⁹ Jeg har likevel valgt å kategorisere dette som et økonomisk brudd da motivet i første rekke må forstås som økonomisk vinning. Disse sakene dreier seg om ulovlig jakt, fiske, så vel som hugst.

1.3.1.3 Ulovlig kjøpmannskap

Også i tilfeller av ulovlig kjøpmannskap kan det diskuteres hvorvidt økonomi eller trass var drivkraften bak. Vi må, som med ressursbruken, anta at målet også her var økonomisk vinning. Like fullt bar det med seg elementer av øvrighetsmotstand i den forstand at de som bedrev dette gikk utenom myndighetenes bestemmelser. I noen tilfeller kan ulovlig handel ha dreid seg om kjøp og salg av varer kongen hadde *førstekjøp* på. Kapittel ni i kjøpebolken tilsa at kongen, eller hans ombudsmenn, skulle ha førsterett på alle varer han hadde behov for, både innenlandske og utenlandske.⁵⁰ Jeg har likevel lagt meg på linje med Margit Løyland som har plassert disse sammen med eiendomsbrudd. I likhet med henne forstår jeg ulovlig kjøpmannskap ut i fra et økonomisk motiv.⁵¹

⁴⁸ Ibid: 26-27

⁴⁹ Ibid: 198

⁵⁰ *Kong Christian IVs Norsk Lovbog 1604*, utgitt av Brandt, Fr. og Hallager, Fr., 1855: 166. Heretter K4s NL

⁵¹ Løyland 1992: 42

1.3.1.4 Religiøse brudd

Religiøse brudd omhandler alle straffbare brudd på religiøse normer og bestemmelser. Det å bryte helligdagsfreden vil derfor kvantitativt likestilles med en trolldomsprosess. Grunnen til at jeg har valgt å neglisjere de komplekse og alvorlige sidene ved trolldomsprosessene er for det første at disse var få i antall. Vi finner kun en ordentlig trolldomssak fra Jemtland i denne perioden.⁵² For det andre er ikke religiøse lovbrudd noe jeg har å fokusere på i stor grad. Ikke fordi dette ikke er av interesse, men fordi jeg har valgt en retning hvor andre former for kriminalitet er mer relevante. Det hadde riktignok vært mulig å utvidet denne kategorien i enda større grad og inkludert sedelighetsforbrytelser. Men selv om forfølgelsen av slike handlinger godt kan forstås ut i fra datidens religiøse og puritanske tankegods, synes jeg de kommer mer til sin rett når de blir satt i forbindelse med æren.

1.3.1.5 Sedelighetsforbrytelser

Alle former for seksuelle lovbrudd vil bli regnet som underkategorier av dette. Selv om jeg har valgt å knytte dette opp mot æren vil slike brudd bli behandlet som noe eget. Ved å skrive om dette vil jeg i større grad komme inn på kjønnsmessige forskjeller, patriarkalske familiestrukturer og tinget som konfliktløser i henhold til kvinnene og deres familie.

1.3.1.6 Tyveri/ulovlige tak/ulovlig jordbruk

Tyveri og ulovlige tak vil bli behandlet som to ulike lovbrudd, ikke fordi var så forskjellige, men fordi samtiden anså de for å være to kvalitativt ganske ulike forbrytelser.

Tyveriet ble f.eks. straffet betydelig hardere enn taket. Disse variasjonene, og også andre, vil bli lettere å diskutere dersom disse kategoriseres som forskjellige typer kriminalitet.

Selv om ulovlig ressursbruk ofte ble straffet som tak, har jeg valgt å ikke kategorisere det som dette. Ulovlig tak vil i denne sammenheng begrense seg til de saker som ved første øyekast ligner tyveriet, men som etter hvert viser seg å ha handlet om noe annet. Bruken av andres jord er dessuten noe som opptrer med relativ stor hyppighet og egner seg derfor best som egen kategori.

⁵² Se JTB 2: 165-168

1.3.1.7 Vold

Voldsbruken er nok den forbrytelsen som best kjennetegner perioden. Det er også den som enklest lar seg kategorisere, og som er lettest å gjenkjenne i kildene. Min egen inndeling av volden bygger på en moderne forståelse av den. Sandmo har diskutert begrepet rundt ideen om *vold* som en verbal konstruksjon i tidligmoderne tid. Tar vi utgangspunkt i denne diskusjonen er kanskje ikke kategoriseringen så selvfølgelig som først antatt. I denne oppgaven vil vold likevel regnes som en «overkategori» for forskjellige sider ved voldeligheten, alt fra neveslag til øksedrap.

1.4 Kilder

1.4.1 Tingbøkene

Denne oppgaven bygger primært på de jemtske rettsprotokollene fra 1621 til 1643, hvor deler av dette (fra 1629 til 1633) er dessverre gått tapt. Det gjenværende materialet er samlet og utgitt av *Jämtlands läns Fornskriftsällskap*. Bøkene er transkriberte og kom ut fortløpende i tre bind fra 1933 til 1939.⁵³ Det første bindet dekker tidsrommet 1621 – 1628, det andre 1634 – 1643. Bind 3 inneholder, foruten landstingsprotokollene fra hele denne perioden, en oversikt over stedsnavn og personer, i tillegg til en forklaring på noen av de mer problematiske ordene som dukker opp i teksten.

Ifølge Hans Eyvind Næss må tingbøkene regnes som hovedkilde til norsk historie på 16- og 1700-tallet. Dette har sammenheng med at tinget, fra tiden rundt 1600, ble gjenstand for en administrativ utvikling; en utvikling som blant annet resulterte i en systematisert referatføring. Tingboken kom altså til som et resultat av myndighetenes streben etter å føre kriminaliteten og den judisielle forvaltningen i pennen.⁵⁴

Tingbøkene kommer kan hende best til sin rett når de blir behandlet kvalitativt. Kildens vesen forutsetter en nøye gjennomlesning for å forstå hva som menes og for å avgjøre hvor hver sak hører hjemme. En grundig analyse av teksten vil også gjøre det lettere å oppdage ny kunnskap, interessante fenomen som ellers ville forblitt skjult. På det viset vil kildene påvirke gangen i arbeidet. Hva kilden avdekker vil lede oss som forsker på den inn i nye spor.

⁵³ *Jämtlands domsböcker och landstingsprotokoll 1-3*, heretter JTB 1-3, Lund 1933-1939.

⁵⁴ Næss, Hans Eyvind, «Forbrytelse og straff», i *Tingboka som kilde*, Liv Marthinsen (red), Oslo 1991: 19-20

Få kilder er helt problemfrie, tingbøkene er intet unntak. De er ikke nøytrale, upåvirket av kontekst eller opphav. En ulempe med tingbøkene som Dobbe trekker frem er at de var skrevet av en tredjeperson, en øvrighetsperson som hadde andre forutsetninger enn den jevne mann og kvinne. Sorenskriveren var av en høyere byrd, hans fundament deretter. Han snakket ofte et annet språk – dansk, og hans egen forståelse av saken var naturlig nok med på å påvirke hvordan den ble referert.⁵⁵ Tingbøkene må derfor forstås med utgangspunkt i sorenskriverens konstante tilstedeværelse; de er ikke nøytrale. Dette til tross, vi møter også andre personer. Det er ikke kun skriverens stemme som kommer frem i kildene. Vitneutsagn og annen referert tale forekommer, og ser ut til å ligge ganske nært opp mot hvordan den ble lagt frem i tingstuen.

Forholdene sorenskriveren arbeidet under kan også ha påvirket kildene. Ofte var det mye informasjon som skulle i pennen på kort tid. Hastverk kan ha gjort skriften utydelig. Belysningen i tingstuen var nok heller ikke særlig god da glassvinduer av en viss størrelse hørte fremtidige århundre til. De lyskildene som fantes var derfor trolig små og begrenset i antall.

Dekningen varierer mellom de ulike bindene. Det at noen år mangler er ikke like problematisk som at enkelte år har et mye mer begrenset kildegrunnlag enn andre. Dette vanskeliggjør en god sammenligning mellom tidsinndelingene. Jeg har derfor valgt å regne ut den prosentvise fordelingen av hver sakstype, som et supplement til den numeriske sammenligningen. Selv med en slik tilnærming vil ikke tallene alltid kunne stoles helt. Da tenker jeg på flere av de som befinner seg i den siste bolken, fra 1638 til 1643, og som har, i varierende grad, mangelfull dekning.

1.4.2. Sakefallet

I tillegg til tingbøkene vil jeg også komme til å se nærmere på sakefallslistene.⁵⁶ Sakefallet er en oversikt over innbetalte bøter, og gir informasjon om hvem som betalte, hvor mye og for hvilke lovbrudd. Jeg vil ikke behandle disse like nøye som tingbøkene. Tanken er å ta noen stikkprøver for å se hvorvidt bøtelistene sammenfaller med, eller viser avvik fra, tingbøkene i henhold til hvilke typer lovbrudd de nevner.

Jeg vil ta for meg sakefallslistene fra 1564-67 i komparasjon med tingbøkene og deler

⁵⁵ Dobbe 1996: 23-24

⁵⁶ *Jämtländska räkenskaper 1564-1571 1 - Räkenskaper 1564-1567*, Lund 1944 og *Fogderegnskap, Jemtland, sakefallet, 1629-1630*

av sakefallet fra første halvdel av 1600-tallet. Sakefallet gir ikke en like detaljerte beskrivelser som tingbøkene. Som regel nevnes kun bøtebetaler, forbrytelsen og bøtesummen. Det egner seg derfor dårlig i kvalitative undersøkelser, men vil forhåpentligvis kunne gi en indikasjon på utviklingen over tid.

De eldste sakefallstestene jeg har benyttet stammer fra Den nordiske sjuårskrigen og den svenske okkupasjonen av Jemtland. Dette regnskapet blitt transkriberte og utgitt av «Jämtlands läns fornskriftsällskap».⁵⁷ Det fra 1629-30 er kun skannet og er å finne på nettsidene til riksarkivet.⁵⁸ Sakefallet fra 1560-årene er dessuten mer omfattende når det gjelder antallet innbetalte bøter. Det fra 1629-30 lister kun opp 21 innbetalinger. Dette er lite sammenlignet med de omlag 200 innbetalingene vi finner fra tidsrommet 1564-67.

1.4.2. Loven

Kristian 4s norske lov kom ut i 1604 og er en revidert utgave av den gamle landsloven fra 1274.⁵⁹ Innholdsmessig var det ikke mye som skilte den fra Magnus Lagabøtes lov, og den må i stor grad betraktes som en oversettelse av denne.⁶⁰ Versjonen jeg benytter meg av er transkribert og ble utgitt i 1855. Den ligger tilgjengelig på nett og kan finnes på tingbokprosjektets hjemmeside.⁶¹

Jeg kommer til å behandle denne lovteksten i sammenheng med kriminaliteten. Ikke fordi den nødvendigvis gir en pekepinn på straffene, for det gjør den sjeldent. Det er som vi skal se påfallende hvor få ganger loven ser ut til å ha lagt føringer for straffeutmålingen. Dette avviket mellom lov og praksis er noe jeg kommer til å gå nærmere inn på i empiridelen.

⁵⁷ Tilgjengelig på <http://www.fornskrift.se/pdf/jlfs8.pdf>

⁵⁸ Se http://www.arkivverket.no/URN:db_read/rk/17292/1

⁵⁹ K4s NL

⁶⁰ Moseng, Ole Georg, Opsahl, Erik, Pettersen, Gunnar I., og Sandmo, Erling, *Norsk historie – 1537-1814*, Oslo 2003: 138-139

⁶¹ <http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/lover-reskripter/chr4web/>

2. Tinget og folket i Jemtland

2.1 Jemtland

Skal vi tro Edv. Bull var Jemtland aldri helt norsk.⁶² Likevel lå området under Norge i et halvt årtusen. Terrenget, som Bull har karakterisert som svensk, er variert. Den vestre delen domineres av fjell, hvor topografien i den midtre er noe annerledes. Her finner vi et lavereliggende område sentrert rundt Storsjøen. Det var også her flest mennesker levde. Reiser vi lenger øst kommer vi til et grunnfjellsplatå dominert av butte åser.⁶³ Ifølge Helge Salvesen må Jemtland på bakgrunn av de geografiske forholdene sees på som et «jordbruksmessig marginalt område».⁶⁴

Bull regner befolkningstallet til å ha ligget på 9-10 000 i 1645.⁶⁵ Til sammenligning hadde Søndre Trondhjems amt litt i underkant av 30 000 innbyggere i 1665, Nordre Trondhjems amt omtrent 25 000.⁶⁶ Jemtland var altså tynt befolket jamført med de trønderske områdene.

Janrik Bromè beskriver første del av 1600-tallet som en særlig turbulent periode for jemtene. I 1611 brøt det ut krig mellom de nordiske landene og Jemtland ble gjenstand for en dragkamp mellom to ambisiøse konger som begge så muligheten til å styrke sin innflytelse i regionen. Tropper ble sendt fra Norge til Jemtland for å forsvare området fra de svenske herjingen man antok ville komme. På svensk side var planen å skåne jemtene så godt det lot seg gjøre fra de svenske soldatenes villskap. Kongen og hans støttespillere ivret mer for å la befolkningen sverge troskap til den svenske kronen enn de gjorde for å utplyndre gårdene deres. De var jo tross alt av svensk blod ble det sagt. Dansker var det ikke så farlig med. Alle *juter* man kom over burde man slå i hjel var beskjeden fra øverste hold.⁶⁷

Men jemtene unnslopp ikke krigens hardhet. Befolkningen ble offer for den svenske okkupasjonsmaktens herjinger, representert ved Baltzar Bäck. I gjengjeld ble de nødt til å

⁶² Bull, Edv., *Jemtland og Norge*, Oslo 1927: 7

⁶³ Salvesen, Helge, *Jord i Jemtland – bosetningshistorie og økonomisk studier i grenseland ca. 1200-1650*, Östersund 1979: 30

⁶⁴ *Ibid*: 43

⁶⁵ Bull 1927: 216-217

⁶⁶ Aschehoug, T.H., *Statistiske studier over folkemængde og jordbrug i Norges landdistrikter i det syttende og attende aarhundrede*, Kristiania 1890: 13

⁶⁷ Bromè 1945: 221 - 229

sverge troskap til den svenske kongen. Da freden kom i 1613 ble jemtene stilt til ansvar for sin «manglende lojalitet».⁶⁸ Edv. Bull skriver følgende:

For det første mistet jemtene sitt landssegl og sine privilegier om å slippe med halv skatt og om rett til å innløse tiendekornet for tre mark pr. tønne. Videre skulde de betale den ordinære skatten – sølvskatten – for de to årene 1611 og 1612. for hvilke de alt hadde betalt den til svenskene, og endelig skulde alle de skyldige ha alt sitt odelsgods forbrutt (og altså bli leilendinger under kronen), samt «kjøpe sig fred» som fredløse.⁶⁹

Den jemtske befolkning hadde knapt befunnet seg i en verre posisjon enn i de første tiårene etter Kalmarkrigen, skriver Bromè. Freden førte med seg en radikal omstilling av de økonomiske og sosiale rammene for bondebefolkningen som nå hadde mistet sin odelsrett.⁷⁰ Også Andresen tillegger Kalmarkrigen stor betydning for forholdene Jemtland i denne perioden. Med freden kom også en tettere integrasjon i den dansk-norske staten som Jemtland tidligere kun hadde vært løst knyttet til.⁷¹

Denne oppgaven legger seg altså til en tid hvor vi kan forvente en økt misnøyen mot styresmaktene og hvor legitimiteten til de juridiske institusjonene kan ha vært svekket.

2.2 Tinget

I kildene nevnes to hovedformer for bygdetingsamlinger. Dette var de «vanlige» tingene, vinterting, høstting o.l., samt ulike varianter av skatteting, her i blant sølvskatteting. I tillegg til dette finner vi en rekke behovsbestemte samlinger, slik som «prov og markegang» for å avgjøre grensetvister, og avhør. Dette var samlinger som i all hovedsak dreide seg om enkeltsaker. Inkluderer vi alle disse finner vi at hvert tinglag holdt samlinger en til tre ganger i året.

Det ble også arrangert landsting. I tingbøkene gis det inntrykk av at disse ble holdt oftere på 1640-tallet enn på 1620-tallet. Både i 1641 og 1644 ble landstinget samlet tre ganger. På 20-tallet virker normen å ha vært én samling i året. Denne økningen kan ha hatt sammenheng med at Jemtland, som vi skal se, fikk egen lagmann i 1630, noe som innebar at han ikke lenger behøvde å reise over fjellet fra Trondheim

⁶⁸ Bull 1927: 211-212

⁶⁹ Ibid: 212

⁷⁰ Bromè 1945: 278

⁷¹ Andresen 2000: 126

2.2 Aktørene

2.2.1 Fogden

Fogden var en sentral aktør i lokalforvaltningen i denne perioden. Han hørte til blant de offentlige tjenestemennene som hadde sitt virke på tinget, og som vi finner hyppig nevnt i tingbøkene. Fogdetittelen, som kan spores tilbake til 1300-tallet, har oppgjennom tiden definert en rekke ulike arbeidsoppgaver. Opprinnelig skal han ha fungert som en personlig tjener for lensherren, og skal i den forbindelse ha ivaretatt en rekke ulike administrative oppgaver, deriblant kontrollen over lensherrens inntekter.⁷²

Med reformasjonen, og konfiskeringen av kirkegodset som fulgte, økte kongens inntekter, og fogdens arbeidsoppgaver ble flere. Kombinert med overgangen til et samfunn som i større grad var tuftet på pengehusholdning, førte dette til at fogden ble et bindeledd mellom sentralmyndighetenes økende krav til skatteinntekter og den vareproduserende lokalbefolkningen.⁷³

I henhold til selve rettsutøvelsen kom fogdens viktigste oppgave å dreie seg rundt rollen som påtalemyndighet. Han fikk også hovedansvaret for å administrasjonen av tinget. Fogdens plikter var mange. Han skulle utnevne nye lagrettemenn, fange lovbrøyttere, reise påtale og sørge for at bøter ble innbetalt og straffer fullendt. I tillegg til dette nevner Sandmo at det å ta vitnemål, og sørge for at det ble gjennomført forhør, var noe som ble vanlig for fogden i disse årene.⁷⁴

Jemtland hadde fire fogder i denne perioden:⁷⁵ Daniel Rasmussen, Christian Rasmussen, Erik Kristiansen og Henning Skytte.⁷⁶ Flere av disse ble gjenstand for klagemål fra jemtene, fordi de bedrev en så hard utbyttingen av bondebefolkningen. Noen ble også idømt bøter etter at Bjelkekommissjonen hadde hatt sitt virke i lenet.⁷⁷ Harald Nissen nevner Kristen Rasmussen og Baltazar Karre (avløst i 1621) som de det ble vist størst misnøye mot i Jemtlandssupplikkene. Klagene gikk blant annet på fogdens rett til å disponere bøndenes hester til slått, pliktarbeid på fogdens private sag o.l.⁷⁸ Det kan derfor være lett å forstå hvorfor mange hadde et anstrengt forhold til fogden.

⁷² Dobbe 1996: 47-48

⁷³ Fladby, Rolf, *Fra lensmanstjener til Kongelig Majestets Foged*, Oslo 1963: 173

⁷⁴ Sandmo 1999: 32

⁷⁵ Fem om vi tar med Baltazar Karre som ble avløst av Daniel Rasmussen i 1621.

⁷⁶ Andresen 2000: 49

⁷⁷ Ibid: 51

⁷⁸ Nissen, Harald, *Bondemotstand og statsmodernisering – Bjelkekommissjonens arbeid i Trondheim len 1632*, hovedoppgave i historie, Trondheim 1996: 96-99

2.2.2 Sorenskriveren

Sorenskriverembete ble opprettet etter påtrykk fra adelen, og så dagens lys etter en kongelig forordning av 1591. Ønsket var å ha en lese- og skrivekyndig person som kunne rettleie lagrettemennene og sørge for at domsutøvelsen foregikk i mer ordnede former.

Sorenskriveren fungerte i første rekke som en sekretær, en assistent for lagretten som fortsatt beholdt sin dømmende makt.⁷⁹

Samfunnsendringer i perioden banet vei for et slikt embete. Utviklingen i næringsveiene, byveksten og den økte handelen førte med seg et sett av nye lover og bestemmelser. Det ble stadig mer å holde styr på for de som skulle skjøtte rettsutøvelsen. For bøndene ble sorenskriveren en kjærtilkommen skrivehjelp. Han kunne assistere dem i domsutøvelsen og være behjelpelig med de innviklede lovtekstene.⁸⁰

I 1606 ble danske Jens Mickelsen utnevnt til sorenskriver i Jemtland, en stilling han beholdt frem til 1639. Ifølge Andresen kan det virke som om Mickelsen ble godt likt av jemtene, noe som slettes ikke var normalen når gjaldt danske embetsmenn i området.⁸¹ Mickelsen satt i stillingen i over 30 år og var sorenskriver i store deler av oppgavens periodisering. Det er i hovedsak hans ord vi kan lese i tingbøkene.

2.2.3 Lagmannen

Lagmannen utviklet seg i løpet av høymiddelalderen i retning av å bli en dommer og en kongelig embetsmann. Ifølge Andresen kan det for Jemtlands del se ut til at lagmannen beholdt sin lokale forankring lenger enn i resten av landet, og han fungerte i større grad som en representant for jemtene i interaksjon med kongemakten.⁸² Bjørnar Egeland skriver at den jemtske lagmannens tillitsmannsaspekt i første rekke var knyttet til hans arbeid med supplikkene. Denne beskjeftigelsen gjorde at han, i tydeligere enn sine kolleger i Norge, ble en landskapstillitsmann.⁸³ Jemtene omtalte gjerne lagmannen som *vår lagmann* og forholdet dem imellom virker å ha vært gjennomgående godt. Det at de jemtske lagmennene utførte funksjonær oppgaver for befolkningen støtter denne oppfatningen.⁸⁴

⁷⁹ Dobbe 1996: 45

⁸⁰ Ibid: 45-46

⁸¹ Andresen 2000: 55-56

⁸² Ibid: 38

⁸³ Egeland 2003: 106

⁸⁴ Ibid: 102-103

Jemtland ble tettere knyttet til Trondheim da disse fikk felles lagmann i 1597.⁸⁵ Henrik Jørgensen ble da utnevnt til stillingen. Fraværet av egen lagmann førte etterhvert til en økende misnøye blant jemtene, noe som endte med at de i 1630 påny fikk sin egen lagstol.⁸⁶

2.3 Lov og straff

Kristian 4s lovbok kom ut i 1604 som en revidert utgave av den gamle landsloven. Mye forble uendret. I protestantiske land, slik som Norge, kom mosaisk rettsforståelse etter hvert til å få en stor innflytelse på straffeutmålingen. Dette ble mer tydelig senere i århundret, særlig med Kristian Vs. norske lov fra 1687. Bibelteksten, da særlig mosebøkene, ble i denne sammenheng en rettesnor for hvordan lovbrudd skulle straffes. Sødal peker på innlemmelsen av talionsprinsippet som et resultat av dette. Talionsprinsippet innebar at straffen skulle svare mest mulig til forbrytelsen. Den som tok livet av en annen skulle selv miste livet. Et liv for et liv, et øye for et øye. Nå tok det riktignok lang tid å få bukt med den tradisjonelle praksisen med drapsbøter og økonomisk erstatning, og det var først etter denne masteroppgavens periodisering at dødsstraff for drap, ikke for vådeverk vel og merke, ble en uomtvistelig kjensgjerning.⁸⁷

I henhold til trolldomssaker var «Guds lov» klar: «En trollkvinne skal du ikke la leve». Slik lyder ordene i 2. mosebok. Også andre forbrytelser blir i bibelen nevnt som straffbare med døden.⁸⁸ Gunnar Knutsen setter forordningen av 1617 som et skille i den dansk-norske trolldomslovgivningen. Den slo fast at kriminaliseringen ikke lenger skulle dreie seg om magiens virkning, men dens opphav: Rette trollfolk hadde sitt utspring i djevelen og en pakt med denne. Ifølge Knutsen må forordningen forstås som en religiøs påvirkning av rettsvesenet og et ønske om en mer gudfryktig befolkning. I tillegg til den nye trolldomslovgivning ble det samtidig gitt bestemmelser rundt seksualitet og luksus. Sammen bærer disse bud om nye puritanske strømninger i rettsutøvelsen.⁸⁹

I Jemtland finner vi få trolldomssaker, og heller ikke så mange dødsdommer, selv om disse forekom. De fleste saker var av en mindre alvorlig art og endte gjerne med bøter. I mange tilfeller endte også alvorlige lovbrudd med bøter, noe som kan tyde på at gammel

⁸⁵ Ibid: 38-39

⁸⁶ Andersen 2000: 52-53

⁸⁷ Sødal, Terje, *Til skræk og eksempel – trolldom, dødsstraff og kriminalitet på Agder ca. 1550 – 1700*, Kristiansand 2008: 92-93 og 96-97

⁸⁸ Ibid: 96

⁸⁹ Knutsen 1998: 43-46

praksis levde videre. Dette skal vi komme tilbake til senere, da først og fremst i kapitlet om volden.

1600-tallet virker på mange måter å ha vært en rettslig overgangsperiode.

Rettsutøvelsen gikk fra å være bygd på middelalderlovgivning og lokal sedvane, til i økende grad å bli diktert fra sentralt hold.

2.4 Soning

Soning innebar en avtale hvor den tiltalte, istedenfor å risikere videre rettergang og straff, kunne komme til enighet med fogden og heller betale et pengebeløp utenfor tingets offentlighet. Dette beløpet kunne være lavere enn det en eventuell dom ville ha krevd. Fogden sikret seg også en del av sakefallet, og fikk samtidig en slags domsmyndighet.⁹⁰ Soning kunne derfor være fordelaktig både for den saksøkte og for fogden. Det at saken ble holdt utenfor tinget må dessuten ha vært positivt for den tiltalte dersom forbrytelsen var av en vanærende art.

Dobbe forklarer soning som et forlik mellom den tiltalte og påtalemyndighetene. Selv om det gjerne foregikk utenfor retten, forekom det tilfeller av soning også på tinget.⁹¹ I de jemske tingbøkene finner vi eksempler hvor den tiltalte har blitt begjært *avsoning* på tinget. Erling Sandmo problematiserer dette fenomenet og ordet *soning* i sin egen doktoravhandling. Det er store kildekritiske problemer, skriver han. *Sone* ble utvilsomt brukt i tilfeller hvor det dreide seg om et forlik. Problemet er at det også kunne handle om offentlig bøting.⁹²

Sörlin skriver at praksisen med soning vokste frem i seinmiddelalderen, og fikk økt betydning på 1500-tallet. Selv om soningen fortsatte å eksistere til ut på 1700-tallet var det nedgang å spore alt fra midten av 1600-tallet. Dette blir forklart som et resultat av at fogden i større grad ble lagt direkte under sentralmaktens kontroll. Soningen kan dessuten gi en pekepinn på fogdens lokale maktstilling. Når sorenskrivernes makt økte, ble fogdens mindre. Denne maktforskyvningen førte med seg en nedgang i soningen.⁹³

Det er vanskelig å si hvor vanlig denne praksisen egentlig var. Sörlin er usikker på om sakefallet gir et riktig bilde på bruken av avsoning. Om formuleringen i sakefallet sier noe om

⁹⁰ Sandmo 1999: 32

⁹¹ Dobbe 1996: 73-75

⁹² Sandmo 1999: 32-33

⁹³ Sörlin 2004: 12 og 15

hvorvidt en sak ble avsonet eller dømt er heller tvilsomt da mye tyder på at *avsoning* og *bøte* var ord som ble brukt om hverandre.⁹⁴

⁹⁴ Sörlin 2004: 18

3. Æren

I dette kapitlet vil jeg vise omfanget av æreskrenkelsesaker, samt gi en pekepinn på ærens rolle i det tidligmoderne samfunnet. Jeg kommer til å se nærmere på hva som ble regnet som krenkende - hvilke ord og beskyldninger som truet menn og kvinners anseelse i samfunnet, i tillegg til å gjøre rede for hvilke metoder befolkningen brukte i sitt å forsvare mot slike anklager.

«Oppfatninger av ærbarhet og æresløshet styrte folks handlinger og tanker og definerte den enkeltes plass i samfunnet.»⁹⁵ Slik forklarer Jorunn Dobbe ærens rolle for 1600-tallsmennesket. Æren er med i denne undersøkelsen av to grunner. For det første var æreskrenkelser straffbare handlinger. De ble ansett for å være grove personangrep, uttrykk for verbal vold. Dette bygger på en oppfatning om at datidens mennesker anså angrep på æren som vel så krenkende, om ikke mer, som fysiske overgrep, noe hyppigheten av ærekrenkelsesaker underbygger. *Vold* som juridisk kategori var, som vi skal se senere, noe diffust denne perioden. Avgrensningen mellom fysiske og muntlige «angrep» er av den grunn kanskje ikke så selvfølgelig som vi først ville antatt. Selv om jeg har valgt å dele ære og vold i to ulike kapitler, vil tematikken komme til å overlappe noe. Dette skyldes den andre forutsetningen for dette kapitlet, at æreskrenkelser ofte var skyld i fysisk vold. Denne påstanden vil jeg komme tilbake til etter at jeg har gått volden nærmere i sømmene.

Æren må i vårt tilfelle forstås ut i fra dets rolle som premissleverandør for det tidligmoderne samfunnet. Den gjennomsyret folks tanker og handlinger; den var et parameter på menneskers «verdi», deres status som handlende individer i et samfunn preget av immaterielle verdier, og blir av den grunn vanskelig å utelate når man skriver om kriminaliteten i denne perioden. *Ære* er på ingen måte et uproblematisk begrep. All den tid ordet er et allment, veletablert innslag i vårt alles vokabular, er det ikke uten visse utfordringer jeg har saumfart litteraturen etter en tydelig definisjon. Temaet har blitt behandlet historisk av flere før meg, uten at det nødvendigvis har blitt forsøkt å analytisk trenge gjennom den begrepsmessige overflaten. Mange virker likevel å ha en formening om hva ordet innebærer. Æren blir gjerne fremstilt som noe som har med navn og rykte å gjøre; noe som kan skades og av den grunn må forsvares.⁹⁶ Det finnes riktignok de som har gått grundigere til verks. Den kanskje fylldigste gjennomgangen av æresbegrepet i norsk historisk

⁹⁵ Dobbe 1996: 85

⁹⁶ Se bl.a. Erichsen 1993: 136

kontekst tilhører Arnved Nedkvitne.⁹⁷ Han nevner tidlig Julian Pitt-Rivers definisjon, som den mest brukte. «Honour is the value of a person in his own eyes, but also in the eyes of his society».⁹⁸ Med utgangspunkt i en slik forklaring vil æren plassere seg et sted på aksene mellom individet og samfunnet. Den har en offentlig side, så vel som en privat. Æren, eller mangelen på sådan, defineres av samfunnets oppfatning av individet. En oppfatning som igjen avgjør den enkeltes status og rolle i fellesskapet, men som også hviler på individets betraktninger av seg selv og sin egen valør.

Selv om begrepet *æreskrenkelse* ikke eksisterte som juridisk term før 1842,⁹⁹ er betegnelsen passende for de fenomener vi finner i tingbøkene. Det er tydelig at det i disse tilfellene er snakk om til dels svært krenkende beskyldninger. Alvorlige anklager som, med den rette oppslutningen, kunne være skadelig for offeret og som av den grunn måtte tilbakevises og straffes for å forsikre seg mot fremtidig utestengelse og sosial degradering. Det er naturlig å tenke seg æren som en sosial kapital, hvor verdien var bestemt gjennom en kollektiv oppslutning. Om kun et lite fåtall av samfunnets medlemmer beskuet seg selv og andre ut i fra et slikt tankegods ville æren miste sin normførende kraft. Æren hadde betydning fordi samfunnet tilla den betydning.

Hvordan forholdt æren seg til statsmaktens stadig mer omfattende inngripen i vanlige folks liv? Om vi tar utgangspunkt i Webers definisjon av staten som eneste legitime voldsutøver innenfor gitt territoriell enhet, samt tillegger statsmakten et lignende monopol i henhold til rettutøvelsen, vil den ifølge Nedkvitne berøre områder som også faller inn under ærens domene. Dette kan gi grunnlag for konflikter, ettersom et samfunn styrt etter slike prinsipper – ære - ofte vil forvalte de samme sosiale funksjonene som staten. Problemer vil oppstå om disse ivaretar ulike normer. På en annen side vil et samfunn hvis normer sammenfaller med statens lover gagne dem begge.¹⁰⁰ Med en slik påstand ledes vi i retning av tematikken og den videre drøftingen. I tillegg til en hypotese som beror seg på at æren må påta seg noe av skylden for voldsbruken i den tidligmoderne perioden, vil ærens dynamikk i møte med lovbrudd og den voksende øvrighetskontrollen være noe som vil bli gjennomgått senere i oppgaven. Likevel er det fristende å allerede nå trekke Nedkvitnes ord i sammenheng med innholdet i de to neste empirikapitlene, gjerne formulert som spørsmål. Kom statsmaktens søken etter å straffe vold i konflikt med æresamfunnets egen justis? Utfylte

⁹⁷ Nedkvitne, Arnved, *Ære, lov og religion i Norge gjennom tusen år*, Oslo 2011

⁹⁸ Ibid: 12

⁹⁹ Erichsen 1993: 136

¹⁰⁰ Nedkvitne 2011: 22-23

staten og sivilsamfunnet hverandre med tanke på tyveri, da begge instanser anså dette for å være et grovt normbrudd?

Nå som æresbegrepet forhåpentligvis har fått litt mer substans er det naturlig å skride videre til empirien. La oss se hvordan 1600-tallets jemte og den lokale domsmyndigheten forholdt seg til æren og de hyppige angrepene den stod ovenfor.

3.1 På æren løs

2. oktober 1627 stevnet Hans Vinelv, hjemmehørende i Hackås tinglag, Erik Karlsen for retten.¹⁰¹ De to hadde noe uoppgjort, en sak som angikk æren. Erik hadde kalt den andre for en tyv, noe Hans nektet hardnakket for å være. Erik vek ikke en tomme; han stod på sitt og gjentok sine anklager, nå også i domsmennesenes nærvær. Hans var en tyv og det kunne han bevise. Dette var en meget alvorlig anklage. Tyv var på ingen måte et harmløst skjellsord. Det var et angrep på Hans sin ære og troverdighet, for ikke å si hans status i samfunnet. For som Erling Sandmo skriver: «Tyven var nemlig alltid æreløs».¹⁰² En slik beskyldning kunne skyve ham ut av det gode selskap og trekke ham ned i søla hvor de nedrige og æresløse befant seg. Det var nok derfor han slo Erik et *Storslag i hoffdet*, noe han også ble dømt til å bøte for på stedet.

Dette er et eksempel på sammenfallet mellom ære og vold. I tingbøkene finner vi flere tilfeller hvor ærekrenkelser har vært forløpere til voldsepisoder. Da også episoder av grov, og i noen tilfeller dødelig, karakter. Sandmo trekker fram *duellen* som eksempel på den tette relasjonen mellom ære og vold i tidligere tider. Duellen, skriver han, har sitt utspring i det verdslige aristokratiets voldsideologi. Denne standen hadde lenge eksistert som en egen krigerklasse. Tiden hadde derimot frarøvet dem dette kjennetegnet og gitt de nye funksjoner og karaktertrekk. Men i situasjoner hvor æren stod på spill vendte de gjerne tilbake til sine tidligere standfellers kutyme, i form av duellen. Tar man utgangspunkt i Norbert Elias ideer om sivilisering, må man anta at disse adferdsmønstrene spredde seg gradvis nedover i befolkningssegmentet og slo rot også i det jevne lag.¹⁰³ Skal vi tro denne forklaringen ble volden brukt som et middel til å gjenreise, til å vise styrke, til å bringe det på rene at ærekrenkelser ikke ville gå upåaktet hen.

¹⁰¹ JTB 1: 231 og 252

¹⁰² Sandmo 1999: 122

¹⁰³ Ibid: 105-106

Konflikten mellom Hans og Erik handlet om ære. Det var ikke en tyverisak, selv om slike anklager var utgangspunktet for hele feiden. Dette dreide seg om Hans sitt gode navn og rykte. Fogden spurte derfor forsamlingen om noen hadde noe uærlig å tillegge ham. Det var det ingen som hadde.

Samtidig som Hans hadde stevnet Erik, hadde Eriks bror Olav tiltalt Hans for at hans *creatur* - fe - hadde gjort skade på åkeren og lagd en ny vei over engen hans. Hans benektet forøvrig dette. Det er ikke helt enkelt å si om dette var en del av bevisføringen mot Hans. At det var dette Erik mente med at han hadde bedrevet *tiufferij*. Eller om det var et intensjonelt karakterdrap, et forsøk på å svekke Hans sin troverdighet. Kanskje kan det tolkes begge veier. En svekkelse av person var på mange måter også en svekkelse av sak. Hva det nå enn var virker det som om tvisten fikk sin naturlige slutt med forpliktelsen om at «denom Som först Uforrettet hin Annden foruden Aarssag den skulle Römme Sin gaar och grandelaugot.»¹⁰⁴

Hans var tydeligvis ikke fornøyd med utfallet og valgte, kun få måneder senere, nok en gang å prøve saken for retten. Denne gangen hadde han stevnet begge brødrene. Disse hadde derimot flyktet til Sverige og kunne av den grunn ikke møte på tinget. I stedet ble de idømt stevnefallsbøter.

Denne saken viser hvor langt fortidens menneske var villig å gå for å forsvare æren. I Hans sitt tilfelle var det av stor betydning å få slutt på enhver tvil angående hans person og ære. Tinget ble i slike tilfeller brukt som en arena hvor den krenkede, i samspill med øvrigheten og bondesamfunnet, kunne tilbakevise ondsinnede rykter og få renvasket navnet sitt. Når det gjelder det landflyktige brødrepåret var saken blitt snudd på hodet. Det var nå deres ære som gikk en usikker fremtid i møte.

Det går seksten år før vi igjen hører noe til Erik Karlsen. Denne gang, ironisk nok, i forbindelse med en rettssak hvor han selv stod tiltalt, og senere ble dømt for tyveri. Erik ble dømt til bøter, men om han ikke var i stand til å betale skulle han bli sendt sørover som straffange til Bremerholm, hvor han med stor sannsynlighet ville endt sine dager som en nedbrutt og æreløs mann.¹⁰⁵ Dette eksemplet viser ærens betydning for datidens mennesker. Slike krenkelser var ikke noe man tok lett på.

I tabell 3.1 ser vi hvordan den muntlige volden fordelte seg utover perioden. Jeg har inkludert alle tilfeller jeg har kommet over hvor noens ære har blitt utsatt for vanærende beskyldninger, uten at disse har latt seg bevise.

¹⁰⁴ JTB 1: 231

¹⁰⁵ JTB 2: 168-177

Tabell 3.1: Æreskrenkelser

År	1621-24	1625-28	1634-37	1638-43	Sum
Antall saker	35	19	24	-	78
Saker pr år i gjennomsnitt	8,75	4,75	6	-	4,33

3.1.2 Loven

Loven som berører det vi i dag vil definere som ærekrenkelser finner vi i kapittel 21 i mannhelgebolken, «Om ømel og wærlig sag nogen tilleggis, oc detz segt. Her står det følgene: Ingen skal anden wærlig sag tillegge, vden han lowligen kand beujse, at han er skyldig i slig gierninger, som hand tillegger hannem.»¹⁰⁶ Man kunne altså ikke beskylte noen for noe uærlig uten å risikere å måtte bevise dette senere. Dette kunne gjelde leiermålsanklager, beskyldninger om tyveri eller annet som kunne skade renomméet til offeret. Var man ikke i stand til å bevise anklagene ble man nødt til å bøte fire mark, både til kongen og til den fornærmede.

I tillegg til begrepet *wærlig* - uærlig - som forklarer seg selv, opererte loven med uttrykk som *ømmel* og *mummesak*. Disse ordene handler om det å sette ut rykter eller komme med falske beskyldninger. *Fjølmele* er et annet ord som berører noe av det samme. I lovteksten forklares *fiolmæle* som noe *det er for megit talendis*, det vil si sladder.¹⁰⁷

Det var også forbudt å lage dikt eller sanger som var spottende eller vanærende. Vi finner noen eksempler på dette i tingbøkene, ikke mange, men noen. Siden dette ofte dreide seg om bygde *Suallder*, altså rykter, gjerne med ukjent opphav, var det ikke alltid lett å få noen dømt. Et eksempel finner vi fra Rødøns tinglag i 1623.¹⁰⁸ Michael Utgård og Laurits Nilsen hadde bitt seg merke i et rykte som gikk om at de selv hadde drept og flådd (*opflod*) en hund. Noen må ha funnet denne fortellingen ganske fornøyet i og med at det hadde blitt lagd rim og diktet viser om hendelsen. Michael og Laurits var ikke like begeistret og klagde saken inn for tinget. Da dette på mange måter var en forbrytelse uten noen tydelig gjerningsperson kunne ikke domsmennene dømme noen enkeltperson til bøter. I stedet advarte de forsamlingen om at den som etter dette «befindis at Kaste dennom sligt for, denn at böde for sin Mund fiere Marck söloff.»¹⁰⁹

¹⁰⁶ K4s NL: 63-65

¹⁰⁷ Dobbe 1996: 87

¹⁰⁸ JTB 1: 120

¹⁰⁹ JTB 1: 120

3.1.3. Dyr i æreskrenkelser

Hvorfor var beskyldninger om hundeflåing så krenkende? Det faktum at det ble diktet vers om den påståtte hendelsen tyder på at dette var noe som var rotfestet i samfunnet. De som lagde disse rimene visste nøyaktig hvordan de kom til å bli oppfattet. Det å flå dyr var et urent arbeid. Slike handlinger ble først og fremst assosiert med rakkerne, bøddelens medhjelpere, som hadde flåing, særlig av hester, blant sine arbeidsoppgaver. Rakkerne var skitne og uærlige, skriver Sandmo. Dette var en kjensgjerning som kun ble tydeligere gjennom deres urene bedrifter.¹¹⁰

Dyr og omgang med dyr er noe vi finner i flere æressaker. De fleste inkluderte, som i tilfellet over, hunden. I januar 1635 stevnet lagmannen Jens i Berge for retten. Motivet skal ha vært å få klarhet i om Jens hadde kalt ham for en *hundzfof*, noe den tiltalte selv nektet for ved *höijeste eed*.¹¹¹ Ord som *hundsfot*, som ifølge Jørn Sandnes har med hundens kjønnsdeler å gjøre, må sees på som krenkende i seg selv.¹¹² Det er likevel naturlig å tenke seg at hunden, og andre dyr forøvrig, symboliserte noe mer enn bare det som møtte øyet. Dyr, og da særlig husdyr, hadde en betydelig plass i kulturen da som nå. Hunden som krenkelse bygger trolig på dets rykte som uren, en egenskap som virker å ha falt sammen med æresløshet da den uten ære på mange måter som en skitten å regne.

Også kvinners ære ble krenket med utgangspunkt i hunden. Karl i Ounsal måtte stille fogden til freds for å ha kalt Anders Hemmingsens kone for en *tigs biche*.¹¹³ Konen til Erik Person ble av Merete Jonsen skjullet for et *hynne*.¹¹⁴ I begge tilfellene kan økenavnet oversettes med *tispe*. Vi finner også andre dyrerelaterte krenkelser. Pastoren i Lit, herr Jacob Jensen, beklaget seg over allmuen for at de ikke hadde behandlet ham og hans familie så godt som de burde. Nå ville han komme seg vekk fra dette falske folket han påsto ikke kunne fordra dansker og som hadde kalt hans kone for en skogkilling og hans datter for en skjærunge.¹¹⁵ Når det kommer til skjæra, har den fra gammelt av vært tillagt en hel del uheldige egenskaper. Den har vært knyttet til djevelen så vel som huldra, og skal ha vært et varsel på det som lå frem i tid. Ofte varslet den død, uår eller kom med andre onde jærtegn. Skjæra ble også forbundet med sladring.¹¹⁶ Hvorvidt de som kalte prestedatteren dette hadde

¹¹⁰ Sandmo 1999: 112

¹¹¹ JTB 2: 6-7

¹¹² Sandnes 1990: 83

¹¹³ JTB 2: 114

¹¹⁴ JTB 1: 229

¹¹⁵ Ibid: 69

¹¹⁶ «Skjæra – folketro», i *Store norske leksikon*, 2009: <https://snl.no/skj%C3%A6re/folketro> (siste lest 13.05.2016)

en slik forståelse av skjæra er uvisst. De kan ha ment at hun hørtes ut som en skjære. Hun var jo tross alt av dansk herkomst, og skal vi stole på herr Jakob var det ikke stor kjærlighet for dansker blant befolkningen.

Olav Jonssen stevnet Erik Olsen til tinget i Undersåker fordi han hadde kommet med noen krenkende og til dels obskøne beskyldninger. I tillegg til å anklage ham for å være en tyvsunge samt en rompe, ville Erik ha det til at han også var en *Kou suer* – kusuger. Hva ville det si å være en «kusuger»? Ifølge Sandmo var menns kontakt med kyr av en vanærende karakter. Det beror seg i første rekke på at menn som melket brøt med kjønnsrollene.¹¹⁷ Slike tilnavn kan også tenkes å ha dreid seg om trolldom, altså evnen til å «fjernmelke» kyr. Hvorvidt dette var tilfellet er vanskelig å si noe sikkert om. Det er likevel en kjensgjerning at trolldomsbeskyldninger gjerne handlet om det å påvirke husdyra. Ofte var det snakk om evnen til å volde skade eller dødsfall.¹¹⁸

3.1.4 Trender

Hva som ble sagt og antydnet varierer i de ulike ærekrenkelsessaker. Likevel er det noen ord og temaer som gjentar seg. Jeg har valgt å dele saksmaterialet inn i fire kategorier: *tyveri-*, *trolldom-* og *leiermålsanklager*, så vel som beskyldninger om *løgn*. I tillegg til dette kommer det en femte kategori som tar for seg de sakene som blir til overs. Her hører også hjemme de tilfellene hvor det ikke kommer tydelig fram hva krenkelsen innebar.

Temaene er bare temaer. Det at en sak hører hjemme i kategorien *løgn*, trenger ikke bety at den inneholdt konkrete beskyldninger om løgn. For eksempel var ikke det å bli kalt en *skielmb* ensbetydende med å bli beskyldt for å ha løyet, selv om uttrykket hadde sammenheng med ordet *løgner*.¹¹⁹ Ofte var sakene likevel konkrete anklager som ikke kunne bevises. I tabell 3.2 ser vi en oversikt over innholdet i ærekrenkelsessakene.

¹¹⁷ Sandmo 1999: 112-113

¹¹⁸ Se bl.a. Næss, Hans Eyvind, *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet: en retts- og sosialhistorisk undersøkelse*, Oslo 1982: 102

¹¹⁹ Sandmo 1999: 139

Tabell 3.2: Innhold i ærekrenkelsessaker

	Tyveri	Trolldom	Leiermål	Løgn	Annet/ukjent
1621-24	13	5	3	3	9
1625-27	11	2	-	-	5
1634-37	5	2	2	3	9
1638-43	-	-	-	-	1
Sum	29	9	5	6	24

Som vi kan se var beskyldninger, eller økenavn, som dreide seg om tyveri den klart vanligste formen for ærekrenkelser. Godt over en tredjedel av alle saker hører inn under denne bolken.

Andelen synes å ha vært størst på 1620-tallet hvor 24 av i alt 44 saker omhandlet dette.

Konflikten mellom Hans og Erik virker derfor å ha vært et ganske typisk tilfelle av æreskrenkelse.

Tabellen gir ikke et helt riktig bilde på lovbruddene i perioden. Noen år mangler, mens andre er mangelfulle. Det er derfor mer nyttig å se på forholdet mellom de ulike kategoriene, enn på selve tallmengden. Noe annet vi går glipp av med en sånn tabell er en nærmere innsikt i hvem som ble beskyldt og hvem som ble stevnet. I tabell 3.3 ser vi hvilke ærekrenkende beskyldninger den kvinnelige befolkningen ble møtt med.

Tabell 3.3: Ærekrenkelser kvinner

	Tyveri	Trolldom/kjetteri	Leiermål	Løgn	Annet/ukjent
1621-24	-	3	2	-	2
1625-27	1	2	-	-	-
1634-37	-	2	2	-	2
1638-43	-	-	-	-	-
Sum	1	7	4	0	4

Av tabellen kommer det frem at kvinner i første rekke utsatt for anklager om trolldom, kjetteri og leiermål. Sammenligner vi dette med tabell 3.2, som viser alle saker uavhengig av kjønn, ser vi at kvinner opptar 7 av 9 offerroller i henhold til trolldom- og kjetteribeskyldninger, og 4 av 5 når det kommer til leiermål. For menns del er det i mindre grad trolldom og i større grad tyveri som dominerer statistikken. Tingbøkene nevner kun ett tilfelle hvor slike beskyldninger har blitt rettet mot en kvinne. Antropologen Maria Pia Di Bellas *Name, blood and miracles* kan gi en mulig forklaring på dette. Teksten omhandler æreskulturen på Sicilia og forteller at kvinnenes ære i første rekke var knyttet til *renhet* (purity), mens det for menn var *ryktet*

(renown) som betydde noe.¹²⁰ En slik forklaring kan kanskje gi mening til statistikken. I og med at kjønnes ære var bundet opp mot ulike idealer er det naturlig å anta at den også var truet av ulike beskyldninger. Dette gjør det lettere å forstå hvorfor leiermål- og trolldomsbeskyldninger gjerne rettet seg mot kvinner, da dette mer enn andre anklager, kunne gjøre skade på renhetsidealet. For menn ville det å bli kalt løgner eller tyv oppfattes som dramatisk i et samfunn som plasserte ærlighet blant sine høyeste dyder. Denne forklaringen finner vi igjen i Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmos oversiktsverk over norsk historie i den tidlig-moderne perioden.¹²¹ I kapitlet om rettsapparatets utvikling står det følgende:

For kvinners ære var uløselig knyttet til deres seksualitet og dyd. Dette ble da også stadig tydeligere utover i vårt tidsrom her (...) skammen var det først og fremst kvinnen som bar og måtte stå fram med i kirken, der hun skulle stå «åpenbart skrifte». (...) Mennene later ikke til å ha mistet ære eller å ha blitt oppfattet som løsaktige¹²²

Dette renhetsidealet virker å være gjennomgående når kvinners ære skal forklares. Også filosofen William Lad Session viser til en slik forklaring. For menns del er saken en helt annen. Æren er, i samfunn som verdsetter den, patriarkalsk og kjønnsdiskriminerende. Mens kvinners ære er knyttet til avholdenhet og underdanighet, vil den for menns vedkommende bygge på elementer som makt og status; utførte bragder og vold.¹²³ Hvilken rolle fikk dette for kjønne?

3.2 Leiermål

Kvinnens ære har siden middelalderen vært knyttet opp mot seksualitet. Manglende jomfrudom var, ifølge Dobbe, lite ærbart og fungerte som et mulig hinder for en fremtidig inntreden i ekteskapet. Dette synet la grunnlaget for lovgivningen også på 1600-tallet.¹²⁴ Ifølge Bodil Erichsen hadde sedelighetsforbrytelser med brudd på religiøse normer å gjøre. Slike handlinger ble regnet som truende mot den kollektive moral, og det var av den grunn i første rekke samfunnet og ikke den enkelte synder som måtte beskyttes mot det sjelelige forfallet som voldte Gud så stor en harme.¹²⁵

¹²⁰ Di Bella, Maria Pia, *Name, blood and miracles: the claims to renown in traditional Sicily*, Peristiany, J.G og Pitt-Rivers (red), Julian. *Honor and grace in anthropology*, Cambridge 1992: 152-153

¹²¹ Moseng (mfl.) 2003

¹²² Ibid: 142-143

¹²³ Session William Lad, *Honor or us: A philosophical Analysis, Interpretation and Defense*, London 2010: 169

¹²⁴ Dobbe 1996: 143

¹²⁵ Erichsen 1993: 189

Det var forbundet med stor skam for en ugift kvinne å innlede et seksuelt forhold til en mann. Ikke bare kvinnen, men også hennes familie ble offer for samfunnets harde ærekodeks. Ofte var det slik at husholdoverhodet følte mer skam enn den besudlede kvinnen, skriver Nedkvitne. For mannen fortonte ting seg noe annerledes. Han ble ikke straffet av æregruppen, slik kvinnen og hennes familie ble, men av staten.¹²⁶

Den vanligste sedelighetsforbrytelsen foregikk mellom to ugifte parter og gikk under betegnelsen *leiermål*. Forordningen av 1617 la premissene for bøtesatsen, som ble satt i henhold til sakens avslutning. Om det hele endte med giftermål ble ikke bota større enn 3 $\frac{3}{4}$ daler. I motsatt fall ble mannen dømt til å betale 12 daler og kvinnen 6.¹²⁷

Leiermål skiller seg kvalitativt fra det mer alvorlige *hor* som dreide seg om sex mellom to mennesker, mann og kvinne, hvor minst en av dem var gift. Slike forhold ble møtt med en mye hardere justis. Vi blir fortalt i mannhelgebokens 22 kapittel, *Om mand beligger andens hustrue*, at slike forbrytelser skulle straffes med bøter, som en erstatning til ektemannen - hannreien. Ved eventuell gjentakelse skulle gjerningmannen fratras sin trygghet.¹²⁸ Det tredje kapitlet utdyper: *Finder mand anden paa sin kone, oc haffuer der lowlig vidne til: da bøde bonden fuld manns bøder*. Det vil si en pengestraff tilsvarende den som ble tildelt ved drap. Fant man i stedet sin datter eller mor i tilsvarende situasjon skulle boten være halvparten av foregående, riktignok gjaldt dette bare om de selv var ugifte.¹²⁹ Loven av 1604 nevner ingen straff for kvinnene. Ifølge Margit Løyland kom den offisielle ansvarliggjøringen av begge kjønn med forordningen av 1617. Tross dateringen påpeker hun at det finnes eksempler også fra tiden før 1617 hvor kvinner står oppført som bøtebetalere.¹³⁰

Leiermål og hor i forbudte ledd begrenset seg ikke bare til å gjelde mellom slektninger, i ordet genetiske forstand. Også inngiftede familiemedlemmer ble regnet som uegnede sengekamerater. I ekteskapsforordningen av 1582 ble det slått fast at til og med tremenninger – tredje ledd måtte regnes som forbudte. Dette var en oppmykning av den middelalderske lovgivningen og gav den spredte norske befolkning et bredere utvalg potensielle ektefeller. Når det gjelder den nære slekt ble loven mer rigid. I tidsrommet 1610-1637, som dekker store deler av vår periode, ble leiermål mellom søskenbarn oppjustert til *blodskam*, en forbrytelse

¹²⁶ Nedkvitne 2011: 199-200

¹²⁷ Sødal 2008: 43

¹²⁸ K4s NL: 65

¹²⁹ K4s NL: 44

¹³⁰ Løyland 1992: 109

straffbar med døden.¹³¹ Blodskam er ikke noe vi finner i kildene fra Jemtland. Leiermål og hor er derimot fenomener som gir seg til kjenne, også de i forbudte ledd.

I tabell 3.4 ser vi hvordan sedelighetskriminaliteten, her inkludert mindre alvorlige, men like fullt straffbare handlinger som det å ha delt seng, og det alene, utspant seg. Forbudte ledd vil stå som en egen kategori, selv om gjerningene også kan defineres som leiermål eller hor. Dette fordi slike saker hadde en mye høyere strafferamme. De resterende kategoriene opptar de saker hvor leddene ikke var forbudte.

Tabell 3.4: Sedelighetskriminalitet

	Delt seng (sengesøking)	Leiermål	Hor	Forbudte ledd
1621-24	2	7	2	4
1625-27	-	-	1	-
1634-37	1	1	-	-
1638-43	-	-	-	-
Sum	3	8	3	4

Tingbøkene nevner relativt få slike forbrytelser. De aller fleste forekommer i det første tidsrommet, noe som kan tyde på at det har vært en endring i prioriteringene. Det må nevnes at fire av leiermålene tilhørte samme kvinne. Så egentlig finner vi bare fem slike saker.

Fire av i alt 18 saker omhandlet hor eller leiermål innad i forbudte ledd, noe som for så vidt er ganske mye med tanke på den høye alvorlighetsgraden. Demografien i datidens Jemtland kan ha noe av forklaringen. Den kjennetegnes av en lav befolkning spredt ut over et stort geografisk område. Et slikt befolkningsmønster nedjusterte antallet «legitime» partnere, særlig med tanke på at også flere ledd i svigerfamilien ble ansett som forbudte. Tross forbudet og de strenge straffene som gjerne fulgte, forekom *beblandelse* mellom inngiftede familiemedlemmer. Det behøvde faktisk ikke være noe svigerforhold, ei heller noe slektskap mellom de to for at retten kunne dømme med hjemmel i loven om forbudte ledd.

Et prov på dette finner vi fra Sunne tinglag, 30 mars 1622.¹³² Lasse Jørgensen Billsted stod tiltalt og skulle forsvare seg mot anklager om leiermål med Kirsten Simensdatter, sin daværende festemøy. Saken var delikat av mange grunner. En av dem fordi Lasses tremenning Peder også hadde ligget med Kirsten, og fått barn med henne. Da Lasse ble spurt av fogden om han nektet å ha hatt *beblanneddellse mz hinnder*, kunne han ikke det, men påstod at hendelsen fant sted før Peder hadde vært med Kirsten. Og at det dessuten ikke hadde

¹³¹ Sjødal 2008: 48

¹³² Se JTB 1: 24, 40 og 42

gjentatt seg etter at han tok tilbake sine festepenger, *Som hand paa ecteshab haffde hinder Leuereitt*. Dette var forskjellig fra den forklaringen han hadde gitt bare et halvt år tidligere. Den gang var det Peder som stod tiltalt. Da han første gang ble spurt om dette nektet han for selve akten, men innrømte å ha delt seng med henne. Peder på sin side frakjente seg alt ansvar og blånektet for at noe slikt hadde foregått mellom ham selv og Kirsten, og han fikk frem til neste vinterting å gjøre sin underførsel. Det hjalp ikke at Kirsten hadde pekt ut Peder som barnefaderen; Kirsten som i sin elendighet hadde flyktet til Sverige, hvor hun ifølge pastoren på stedet hadde blitt henrettet for å ha drept sitt eget barn.

Opplysningene som fremkom i rettssaken: at Peder og Lasse hadde vært i selskap med samme kvinne, selv om de var beslektet i tredje ledd, samt at Kirsten hadde pekt ut Peder som far til barnet, gjorde at fogden Daniel Rasmussen spurte forsamlingen om de ikke begge burde rømme land og rike, og at deres gods burde falle inn under kronen.

Saken ble oppsatt til første vinterting. Her maktet ikke Peder å motbevise anklagene. Han ble dømt fredløs, og fikk valget mellom å flykte eller straffes med døden. Den samme dom ble tildelt Lasse en drøy måned senere.

3.2.1 Straffene

Når det gjelder leiermålsaker var trenden at de gjerne ble tatt opp i kombinasjon med andre lovbrudd. For eksempel ble Peder Mortensen dømt til å bøte åtte ørtuger og 13 mark for å ha slått to personer, samt beligget sin festemø.¹³³ Gulle i Rosbor ble også stevnet for å ha ligget med sin festemø. Han hadde da vitterlig også hugget Hemming i Bergøen i foten og ansiktet, og holdt tilbake sølvskatt. For alt dette måtte han betale 10 daler i avsoning.¹³⁴ Det er ting som tyder på at slike forbrytelser ikke alltid ble straffet i henhold til loven. I den ene av de to frittstående leiermålssakene vi finner i tingbøkene virker konflikten å ha stått mellom to familier, heller enn mellom den tiltalte og øvrigheten. Etter at Gjertrud Eriksdatter hadde begått leiermål med en navnløs person kom Jens Mikkelsen, hennes fullmektig, på tinget i Undersåker og krevde fire daler som han hadde blitt lovet av kurtisørens far, Erik. Erik mente seg ikke pliktig til å gi ham dette da «Gjertrud hadde vel flere menn enn hans sønn.» Han ble likefult nødt til å betale.¹³⁵ Denne saken støtter ideen om kvinnen som offeret. Skylden lå i første rekke på mannen, som ifølge Jens Mikkelsen *hinder locket og beliget haffuer*.¹³⁶ Erik

¹³³ JTB 1: 108-109

¹³⁴ JTB 1: 150-151

¹³⁵ JTB 1: 76

¹³⁶ Ibid

ser ut til å ha satt skyldspørsmålet i tvil i det han påpekte at Gjertrud jo hadde hatt flere menn enn hans sønn; en påstand som for øvrig ikke bidro særlig til å gjenopprette den svekkede æren.

Saken mellom disse familiene virker å ha handlet om erstatning snarere enn straff. Den ene måtte kompensere den andre økonomisk for å ha besudlet Gjertrud, og med det også familiens ære. Det er påfallende at ingen av leiermålsakene ble straffet etter forordningen av 1617, selv om denne påla fogden å reise offentlig tiltalte, både mot mannen og kvinnen. Dette er for øvrig ikke unikt for Jemtland. Nedkvitne setter et skille på midten av 1600-tallet, hvor det i tiden før var vanlig med bøtesatser lavere enn henholdsvis 12 og 6 riksdaler. I eksempelet Solør og Østerdalen kunne det hende at fogden gikk ned til 2 daler dersom den tiltalte var ubemidlet.¹³⁷

De mer alvorlige seksualforbrytelsene ble straffet hardt. Vi har allerede sett hvordan loven behandlet omgang innad i forbudte ledd. Alle fire tilfeller av dette ble straffet med landsforvisning. Også her ble møtt med kraftig fordømmelse og hard justis. Olav Jensen ble i 1623 stevnet av fogden for å ha ligget med sin tjenestepike Sigrid Persdatter og fått barn med henne, noe han også ble funnet skyldig i.¹³⁸ Siden han var gift med en annen da hendelsen fant sted ble han funnet skyldig i å ha brutt arvebolkens femte kapittel, *Om hustruen vorder beliggen, eller skillis fra bonden, oc om enten dennen sig forbryder*, og måtte derfor oppgi all sin løssøre. Hvordan det gikk med Sigrid skal vi komme tilbake til om litt.

3.2.2 Dølgsmål

I og med at utenomekteskapelig seksualitet var skambelagt og til hinder for fremtidig ekteskap, er det lett å forstå hvorfor mange ønsket å holde det skjult for omverden. Dette ble vanskeligere å gjennomføre dersom akten førte til graviditet. Fødsler, og da særlig de begått i det skjulte, kunne føre til farlige situasjon for mor så vel som barn. Uten vitner var det også vanskelig å vite hva som egentlig hadde skjedd. Sødal skriver:

«Når et spedbarn døde under eller like etter fødselen, kunne det ha ulike årsaker. Særlig utsatt for mistanke var kvinner som fødte i «dølgsmål», det vil si skjult uten at noen andre var til stede (...) Mange barn døde nok av naturlige grunner, men i noen tilfeller tok moren livet av det nyfødte barnet, trolig i desperasjon og fortvilelse.»¹³⁹

¹³⁷ Se Nedkvitne 2011: 226 og 239

¹³⁸ JTB 1: 76-77

¹³⁹ Sødal 2008: 110

Vi finner ingen kjente tilfeller av barnedrap begått i Jemtland i perioden. Selv om det i to tilfeller ble mistenkt at noe slikt hadde hendt kunne ikke retten konkludere med at slike forhold faktisk hadde funnet sted. Et av disse tilfellene omhandlet Sigrid Persdatter.¹⁴⁰ Etter sine hemmelige møter med Olav Jensen endte Sigrid opp med å bli gravid. Kun 15 uker senere fødte hun et dødfødt foster til verden. Etter spontanaborten gjemte hun fosteret under en kjele i stuen og ventet tre dager før hun fortalte noen om hendelsen. Agnes, Kirsten og Maren bekjente for retten at de hadde funnet fosteret under kjelen, slik Sigrid hadde fortalt, og at det var hodeløst. De kunne likevel ikke vite om det var født med liv eller ikke. Da hadde de spurt Sigrid om Olav hadde befalt henne å dølge – skjule – fosteret. Det hadde han ikke. Han hadde derimot sagt til henne at om det fantes noe barn, da skulle hun bære det ærlig frem.

Ettersom det ikke ble bevist at Sigrid hadde drept barnet kunne ikke retten dømme henne landflyktig eller til døden. Og siden hun ei var formuende eller hadde noe boslodd ble boten satt til sju daler. I tillegg måtte hun stå kirkens disiplin og om hun igjen ble funnet i samme sogn som ugjerningen fant sted ville hun bli pisket og forvist fra landet.¹⁴¹

3.2.3 Hvorfor så få saker?

De jemtske tingbøkene nevner få sedelighetsforbrytelser. Dette kommer særlig til syne når vi sammenligner tallene med undersøkelser fra andre steder i landet. Margit Løyland har kommet frem til at seksualbrudd opptok 22 prosent av lovbruddene i Agder på 1600-tallet.¹⁴² Selv har jeg kommet fram til at i underkant av tre og en halv prosent av alle saker i tingbøkene hører inn her. Også i Sandmos undersøkelse av Rendalen på 1700-tallet synes antall leiermålsaker å opptre betydelig hyppigere enn i mitt tilfelle.¹⁴³ Dette trenger ikke bety at jemtene var mindre tilbøyelig til slike handlinger enn f.eks. sørlendingen. Om vi tar for oss Jorunn Dobbess hovedoppgave ser vi at sakene fordeler seg nokså ujevnt mellom de forskjellige kildetyperne. Sakefallet nevner mer enn 3 ganger så mange saker som tingbøkene.¹⁴⁴ Dette kan tyde på at en praksis hvor soning ble foretrukket fremfor åpen rettsak. Det var nok i mange tilfeller ønskelig å skjerme seg selv og sine fra offentligheten. På den annen side, uten en offentlig «oppvask» forringet man muligheten til å renvaske seg og sitt navn. Per Sörlin har sett på lensregnskapet fra Jemtland og kommet frem til at

¹⁴⁰ JTB 1: 76-77, det andre tilfellet hvor dølgsmål ble mistenkt kan sees i JTB 1: 213-215

¹⁴¹ Ibid

¹⁴² Løyland 1992: 145

¹⁴³ Sandmo 1992: 50

¹⁴⁴ Dobbe 1996: 223

sedelighetsforbrytelser opptok i overkant av 20 prosent av alle saker i perioden 1620-27. I perioden 1630-45 var tallet noe lavere, og varierte fra om lag 13 prosent til noe over 14 prosent.¹⁴⁵

En annen mulig forklaring på det lave antallet kan ha med æren å gjøre. Som vi har vært inne på var det i første rekke kvinnene og deres ære som var knyttet opp mot seksualiteten. Kari Telste forklarer årsaken til at så mange kvinner lot seg overtale til førekteskapelig samkvem med at de ble lovet ekteskap. For noen var trolig selve akten lovnad nok, noe mange menn stilte seg uforstående til når de ble konfrontert med saken. Utgangspunktet for kjønnene var da også ganske ulikt. Leiermål krenket ikke mannen, men kvinnen, og ekteskapet ble for henne nøkkelen til å gjenopprette den tapte æren.¹⁴⁶

En annen vei gikk via tinget. Æren kunne gjenreises ved å gjennomgå en offentlig behandling. Her var et godt skussmål fra allmuen av stor betydning. Fikk hun bekreftet et godt rykte var mye gjort. Dertil vanskelig ble det om befolkningen gav henne et dårlig et. I tillegg til å renvaske seg selv kunne slike saker føre med seg økonomisk kompensasjon. Dette hadde en praktisk funksjon i den forstand at det gjorde kvinnen mer attraktiv i henhold til medgiften. Ifølge Telste var en slik rettssak dessuten en velegnet mulighet for kvinnens familie å offentliggjøre verdien på medgiften.¹⁴⁷

Leiermål var ikke tillatt ifølge loven, men virker likevel å ha vært sosialt akseptert under visse forbehold. Kulturen anså det for å være et ledd i ekteskapsinngåelsen og det kan tyde på at problemet først oppstod når resultatet ikke svarte til forventningene. Her ligger kanskje også forklaringen på den beskjedne forekomsten av seksualsaker fra Jemtland. Jeg har liten tro på at jemtene praktiserte kyskheter i så mye større grad enn den øvrige befolkningen. Det er nok mer riktig å anta at det fantes en større tradisjon blant ungene å ivareta de forpliktelsene de påtok seg når de lå med ugifte kvinner. Hvorfor det eventuelt var slikt kan skyldes flere forhold. Det at Jemtland lå så utsatt til med tanke på jordbruk kan ha skapt et fellesskap hvor menneskene var knyttet tettere sammen og hvor man i større grad var avhengig av å kunne stole på hverandre. Et slikt perifert samfunn kan ha utviklet en kodeks, sin egen måte å løse konflikter på. Sandnes skriver om slike «arkaiske» samfunn i forbindelse med voldskulturen. Han peker på Namdal og Telemark/Agder som områder hvor myndighetene ikke enda hadde klart befeste sin posisjon og hvor befolkningen hadde bedre

¹⁴⁵ Sörlin 2004: 115

¹⁴⁶ Telste 1993: 129-131

¹⁴⁷ Ibid: 133-134

vilkår for å utvikle en egen «heimerett».¹⁴⁸ Mange av de samme forholdene finner vi igjen i Jemtland. Selv om statsmakten styrket sitt nærvær etter Kalmarkrigen, kan en slik kultur, et slikt tankesett, fortsatt satt premissene for jemtenes oppførsel i konflikter av dette slaget. Det er likevel mer nærliggende å anta at slike saker ble behandlet på siden av tinget, og av den grunn heller lar seg avbilde i sakefallet. Vi kan tenke oss at slike konflikter, og da særlig tilfeller som ikke var kjent utenfor de involverte partene, ble ordnet i mer «skjulte» former. Hvorvidt en sak havnet på tinget eller ikke kan ha vært bestemt ut i fra dens «berømmelse». Om et tilfelle var godt kjent i bygda kan det ha vært hensiktsmessig med en offentlig behandling, hvor det i mer tilslørte konflikter kan ha vært bedre å ordne opp i mindre offentlige former.

3.3. Æren og kjønnene

Det er ting som indikerer at kvinner i større grad enn menn, eller kan hende på en annen måte, var representanter for familien, og i mindre grad egne individ. Når kvinnens ære var truet var også familiens ære truet. Dette kan ha med ulike kjønnsroller å gjøre. Det var stort sett menn som hadde ansvaret for husholdet, de var familiens ansikt utad. Ofte ble de gjort juridisk ansvarlig for handlinger begått av deres ektefeller.¹⁴⁹ Det er ikke unaturlig at de derfor ble vurdert ut ifra kriterier som ærlighet og styrke. De som ble funnet å ha disse, og andre egenskaper samfunnet vurderte som dyder, ville da nødvendigvis bli regnet som menn av ære. Medlemskap i dette sjiktet har vært viktig for hvilke roller de hadde i samfunnet. Ble man ikke betraktet blant bygdas bedre hadde man ikke den samme troverdighet. Disse kunne ikke stoles på i samme grad som andre. Den sosiale sikkerheten æren tilførte ble derfor svekket. De æreløse stilte ikke likt i konflikter med andre som fremdeles hadde æren i behold. Frykten for å falle utenfor har trolig bidratt til den høye andelen ærekonflikter vi finner i tingbøkene.

Kvinnenes rolle var i stor grad forankret i husholdet. Selv om hun godt kunne ha makt og innflytelse innad i dette var hun i realiteten underlagt mannens vilje. Siden kvinnene ble regnet som lettsindige og svake ble det derfor viktig å kontrollere hva hun foretok seg og med hvem. Telste skriver at for kvinnene var idealet å leve et *ærlig, kristent og gudfryktig liv*. De skulle adlyde mannen og være trofast mot ham.¹⁵⁰

Det feminine æresidealet var i større grad knyttet opp mot «myke» verdier. Der hvor

¹⁴⁸ Sandnes 1990: 78

¹⁴⁹ I kildene finner vi flere eksempler på dette. F.eks. ble Helge Øynet stevnet fordi hans kone hadde brent ned en seterhytte, se s 21-22 og 23 i JTB 1

¹⁵⁰ Telste 1993: 178

mennene lot seg vurdere ut fra kriterier som styrke, ærlighet og vold, var det for kvinnene viktigere å bli betraktet som rene og avholdne. Denne forskjellen finner vi igjen når vi ser hva disse ble beskyldt for. Telste har funnet ut at det for kvinner i Hallingdal var seksuelle beskyldninger som var de mest truende.¹⁵¹ I Jemtland synes det at slike krenkelser oftest ble brukt om kvinner, trolig fordi det var der de hadde størst virkning. Den utenomekteskapelige beliggelsen var ikke til skade for mennenes ære på samme måte. Det at beryktede kvinner ofte ble referert til som løsaktige, en betegnelse vi forøvrig ikke finner på menn, forsterker ideen om en kjønnsmessig forskjell i forbindelse med brudd på den seksuelle normen. Tilnavn som *hore* virker å ha vært vanlig da som nå. Fra Jemtland finner vi også flere beskyldninger som gikk på trolldom og kjetteri. Også i denne sammenheng ble langt flere kvinner enn menn rammet. For menn dreide storparten av anklagene seg om tyveri. Dette var ikke bare den hyppigste formen for ærekrenkelse, det var kan hende også den farligste.

¹⁵¹ Ibid: 179

4. Om stjalne gods

Jørn Sandnes starter sitt kapittel om tyveri, i *Kniven, ølet og æren*, med å beskrive en situasjon fra Valle i Setesdal. Hendelsen fant sted for om lag 200 år siden, men holdningene som oppvises kan, ifølge Sandnes selv, også tillegges mennesker som levde flere hundre år før dette. Fortellingen beretter om en bonde, Kjetil Kyrvestad, som oppdager en tyv på gården sin. Tyven, som er i ferd med å forsyne seg av noe høy, merker ikke at han blir oppdaget og fortsetter med sitt. Kjetil, som er i selskap med en nabo, kunne lett ha konfrontert den ubudne og beholdt høyet sitt, men i stedet for å gjøre seg til kjenne velger han å gjemme seg bak smieveggen og venter til den andre har forsynt seg og dratt sin vei. Etter at han har forlatt åstedet sier Kjetil til sin granne: «Han tarv det. Han tarv det» - han trengte det.¹⁵²

Dette kapitlet handler om eiendomskriminalitet. Noe som i første rekke innebærer en kartlegging av det vi i dag gjerne kaller tyveri. De praktiske og mentale forskjellene mellom det alvorlige *tyveriet* og det juridisk mindre strenge, men noe vanligere, *taket* er også noe som vil bli fyldig berørt i denne delen. Videre vil disse begrepene knyttes opp mot æren. Æren møtte som vi vet mange farer, men den største kan hende tyveriet.

Mine egne funn rundt sammenhengen mellom ære og tyveri støtter de Jorunn Dobbe har gjort i sin hovedoppgave. Også hennes forskning peker på beskyldninger om tyveri som den vanligste formen for æreskrenkelser.¹⁵³ I tillegg til å være noe av det mest æreløse man kunne befatte seg med, skal vi se at tyveri også ble gjenstand for en meget streng straffeforfølgelse. Hvordan kunne det da ha seg at et samfunn som reagerte så kraftig på tyveri kunne godta en slik simpel borttagelse Kjetil Kyrvestad var vitne til på sin egen gård?

4.1 Loven

Loven behandlet de som stjal for å overleve, og de som bedrev tyveri ut fra andre motiv enn nød, ulikt. Det var for førstnevnte ikke straffbart å stjele, med mindre man tok mer enn nødvendig. For den andre gruppen, de som ikke behøvde stjele, var straffen strengere. De ble først ført til tinget, og ble de funnet skyldig her skulle de *miste sin hud*, dvs. piskes. Om man hadde råd til det kunne man i stedet betale tre mark sølv til kongen. Da unnslopp man piskens. Dette gjaldt bare for førstegangsbrytelser. Ble noen tatt for å stjele, en andre gang, for

¹⁵² Sandnes 1990: 85-86

¹⁵³ Dobbe 1996: 121

opptil et øre sølv doblet boten seg til seks mark. Hadde ikke den dømte råd til å betale ble han straffet med nye piskeslag. I tillegg til dette sa loven at han skulle brennmerkes på kinnet. På den måten kunne alle se at de hadde med en tyv å gjøre. Man kunne ikke bli dømt for tyveri mer enn tre ganger og fortsatt beholde livet. Den tredje gangen noen stjal for en slik verdi ble han fratatt alt han eide, i bytte mot nye piskeslag. Den fjerde gangen mistet han livet.¹⁵⁴

Den som stjal for mer enn dette kunne ikke forvente seg mange sjanser. For tyveri til en verdi av opptil en mark sølv fikk man to. Den første gangen ble boten åtte ørtuger og 13 mark, alternativet var å bli dømt fredløs. Andre gang mistet man livet. Stjal noen for mer enn dette mistet han første gang alt han eide i tillegg til å bli straffet slik kongens befalingsmann fant det passende. Andre gang tok kronen resten, inkludert livet.¹⁵⁵

Bodil Erichsen skriver at tyveri også falt inn under det fjerde kapitlet i mannhelgebolken som omhandlet nidingsverk. Ble man dømt etter denne loven mistet man alt gods, inkludert odelsgodset, til kongen, om *han ikke kunne løse seg fra fredløsheten*.¹⁵⁶

Kapittel 37 i landsleiebolken, *om laan, oc om mand tager andens vlaant*, handler om såkalte ulovlige lån.¹⁵⁷ Om man lånte noe lenger enn man hadde fått tillatelse til skulle det bøtes en mark sølv til eieren. Dobbe kaller dette for *ulovlig tak*.¹⁵⁸ Slike lovbrudd synes å være kvalitativt ulikt tyveriet. Loven behandlet, som vi skal se, tyverisaker svært strengt, men var ikke like hard mot tak. Videre står det: *Tager man andens skib, lidit eller stort, hest, øg eller saadan anden ting vlaant: da bøde til den hand fratog effter lowlig dom*. Loven gir her ingen spesifikk straff, noe som tyder på at det i stor grad var opp til den lokale domsmyndigheten å avgjøre straffeutmålingen. Trolig kan dette ha ført til små eller store variasjoner i avhengig av forbrytelsens alvorlighetsgrad.

4.2 Ulovlig tak

I flere tilfeller hvor noe har blitt tatt opererer de jemske tingbøkene med begrepet *thag*. Jeg har derimot ikke regnet alle disse som *ulovlig tak*. F.eks. har saker som omhandler ulovlig ressursbruk har blitt kategorisert nettopp som ulovlig ressursbruk.

¹⁵⁴ K4s NL: 186

¹⁵⁵ Ibid

¹⁵⁶ Erichsen 1993: 103

¹⁵⁷ K4s NL: 137-138

¹⁵⁸ Dobbe 1996: 124-125

Terje Sødal skriver at ulovlig tak vanligvis var noe som foregikk innenfor bygdas sosiale rammer. Det var en mindre alvorlig forbrytelse, et lovbrudd som gjerne foregikk mellom naboer og slektninger og hvor straffen ikke var all verden. Ble man funnet skyldig i ulovlig tak risikerte man heller ikke å miste æren. Sødal legger vekt på gjerningspersonen når han forklarer forskjellene mellom dette og tyveriet. Tak ble begått internt i bygdesamfunnet, offer og gjerningsperson var begge deler av det samme lokalsamfunnet. Det var noe annet om ugjerningen ble begått av en utenforstående.¹⁵⁹

Sandmo bruker ordet *ran* om dette fenomenet, men betydningen er den samme. I sin hovedoppgave fra Rendalen forteller han at slike lovbrudd ikke ble ansett som særlig alvorlige. Hans egen undersøkelse viser at verken lokalbefolkningen, retten eller øvrigheten anså dette for å være tyveri og at vitneførselen bærer preg av dette. Forskjellene mellom *ran* og *tyveri* handlet ikke om verdien på tyvegods, men om åpenhet. I sin egen empiri finner Sandmo at ranshandlinger alltid ble begått i det åpne, noen ganger også i den fornærmede parts åsyn.¹⁶⁰

Ifølge Dobbe må *ulovlig tak* sees på som en egen juridisk kategori, og ikke kun en måte å formulere seg på. Utrykkets hyppige opptreden i rettsprotokollene gjør dette til noe mer enn bare en språklig variasjon av *tyveriet*. Fenomenet knyttet også til en egen paragraf i Kristian IVs lov, noe som, ifølge Dobbe selv, skal ha gitt domsmennene valget mellom to typer rettsforfølgelse i møte med slik eiendomskriminalitet.¹⁶¹

I denne oppgaven vil tak inkludere de saker hvor noe ble tatt, saker som i sin samtid ikke ble behandlet som tyveri, men som ut i fra et moderne tankegods ville blitt det. Dette inkluderer ikke nødvendigvis alle tilfeller hvor tingbøkene opererer med ordet *thag*. I kildene ser vi at også ulovlig jordbruk, hugst o.l. ble straffet som dette. Disse vil derimot bli behandlet som egne kategorier av eiendomskriminaliteten. For meg er *tak* de sakene som ved første øyekast ligner på tyveriet, men som etter hvert viser seg å være noe ganske annet.

4.3 Tyveri

Den 4. september 1621 møttes domsmennene i Sunne tinglag for å høre en fange ved navn Endre Jonsen bekjenne sine forbrytelser.¹⁶² Endre, som var født i Lier prestegjeld i Akershus len, hadde bedrevet tyveri i Inderøy fogderi. Etter ankomst til Jemtland ble han tatt til fange

¹⁵⁹ Sødal 2008: 70-71

¹⁶⁰ Sandmo 1992: 107

¹⁶¹ Dobbe 1996: 124-126

¹⁶² JTB 1: 1-3

og stod nå tiltalt for tyveri. I sin besittelse hadde han 56 og en halv riksdaler i species og en ort, to halve markstykker, tre skillingstykker, foruten om ti enlig (enslige) skillinger. I tillegg til dette ble det funnet tre sølvkjeder, to par kåpespenner, to sølvringer, et lite sølvkjede med kors, 29 små hårspenner - *hoffd spenger* - i sølv, samt en børs med snapplås.

Fogden spurte Endre om hvor han hadde tjent og om han hadde pass. Passtvang var for øvrig noe som ble innført på 1600-tallet som ledd i myndighetenes søken etter å kontrollere sine innbyggere. Alle reisende, innenlands så vel som utenlands, måtte kunne fremvise den nødvendige dokumentasjonen hvis de ble bedt om det.¹⁶³ Endre svarte at han hadde tjent i Rykkinn sogn i Asker herred. Passet hadde han lagt igjen etter at han med en øksehammer hadde slått sin husbond og deretter rømt fra stedet. Videre kunne han fortelle at han hadde vært i selskap med en annen person. Han hadde kalt seg Jon Lauritzen, men gikk i Jemtland under navnet Widrik, og hevdet å være sønn av Niels Hemmingsen som ble lagt på hjul og steile i Bergen.¹⁶⁴ Widrik hadde vært skredder og hadde inntatt Endre i sin tjeneste. Sammen hadde de rundstjålet flere gårder i Snåsa, noe som resulterte i at de måtte rømme over fjellet til Jemtland. I tillegg til det som allerede er nevnt fikk de med seg fem daler i mark, sju fireskillingsmynter, et skålpund krutt, to par skinnbukser, et par sko og en skreddersaks. Alt dette beholdt Widrik, med unntak av saksen som Endre hadde fått og siden gitt videre til Jon Gregersen i Kolåsen i Kalls sogn.¹⁶⁵ På vei over fjellet til Jemtland hadde de to tyvene, grunnet noen verbale sleivspark, havnet i tottene på hverandre. Widrik hadde forsøkt å slå Endre, men Endre viste seg å være for sterk. Han klarte å overmanne den andre og tvang til seg brorparten av tyvegodset. Siden skiltes de og gikk hver sin vei.

Ifølge dommen måtte Endre gi tilbake det han hadde stjålet: «War dom begierendis, om de iche igjen burde [haffue] for:e dieris fraa stollen Waare och penge Och for:e thiuff Att straffuis her fore [som] Wed bör.»¹⁶⁶ Han unngikk riktignok dødsstraff, men måtte i gjengjeld påta seg en æreløs og lite ettertraktet rolle. I det som må tolkes som et forsøk på å redde livet

¹⁶³ <https://lokalhistoriewiki.no/index.php/Leksikon:Pass>

¹⁶⁴ Trolig er det snakk om den samme Niels Hemmingsen som ble lagt på hjul og steiler i Bergen i 1618. Niels skal, under tortur, ha tilstått å ha tatt livet av Haavard Enersen. Dette resulterte i at han, uten noen videre rettergang og uten noen endelig domsavsigelse, ble levende partert på Nordnes i Bergen. Prosessen var så kritikkverdig at det samme år ble utstedt en kongelig befaling for å få klarhet i hvor skylden lå. Siden ble det besluttet at liket etter Niels skulle tas ned og begraves. 17. februar 1619 ble han lagt i jorden på Domkirkens kirkegård *med alle kirkelige ceremonier*. Se: M. Hofnagel sine optegnelser fra Bergen – 1596-1676, *Norske magasin: skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede efter reformationen*, Christiania 1868: s 182-183, og Lundh, Otto Gr (utg.), *Norske Rigs-Registranter: tildeels i Uddrag: B 4: 1603-1618*, Christiania 1870: s 711-712

¹⁶⁵ Ved dagens Åre

¹⁶⁶ JTB 1: 3

hadde han tilbudt seg å være bøddel, noe fogden gikk med på. Han måtte forplikte seg til å bli i embetet frem til *Øffrigheeden hannom derfraa forloffue Wille*. Om han skulle finne på å rømme fra sin post eller *och Uforretter Nogen her i Landett*, da ville han uten noen videre rettergang straffes med steile og hjul.

Widrik hadde på sin side vandret inn i Undersåker og Kalls sogn, hvor han hadde brutt seg inn i stabburet til Sten i Kunes og stjålet noe mat. Dette gikk ikke ubemerket hen og han ble tatt til fange og bundet fast av Sten, Hemming Eng og Olav Bagge.¹⁶⁷

En mann ved navn Jon Hølland tok Widrik i forsvar. Det var ikke tyveri å ta den maten man selv kunne spise, skal han ha sagt, og oppfordret sine sambygdinge til å slippe denne fattige fremmede løs. Noe de etter hvert også gjorde, men motivet synes å ha vært noe annet en samvittighetskvaler. Sten og Hemming måtte innrømme at de hadde mottatt en mark av Widrik for å lå ham dra sin vei. For dette ble de idømt bøter på fire mark hver, det samme ble Olav Bagge og Jon Vestergård, sistnevnte fordi han hadde løst Widrik fra sitt band. Også Jon Hølland ble dømt til å bøte for å ha tatt tyven i forsvar.

Widrik synes å ha vært en driftig kriminell som fortsatte å virke på gal side av loven også etter sin ankomst til Jemtland. I sine møter med lokalbefolkningen skiftet tjuvgods hender og diverse stjalne varer ble omgjort til klingende mynt. Hjemme hos Sten ble det funnet et norsk alen-stort lerret til en verdi av 16 skilling, som var gjort om til to handduker. Hos Karen, en enke bofast i Berge, ble det funnet et norsk alen tjuebreddt-lerret god for en ort. Hjemme hos Per Stensen ble det oppdaget nok et tøyestykke. Dette ble anslått til en verdi av seks skilling og var sydd om til en damehatt og et lite lommetørkle (*nessdug*). Alt dette var tjuvgods de hadde kjøpt av Widrik, men som nå ble plassert i fogdens forvaring i påvente av at de rettmessige eierne skulle melde seg.¹⁶⁸

Disse sakene gir informasjon om flere forhold. Blant annet gir de oss tilgang til en gruppe mennesker vi godt kan betegne som «lovløse». Endre og Widrik ligner ikke de typiske forbryterne vi finner i kildene. Dette var erfarne skurker, lovløse menn som reiste rundt og livnærte seg på andres eiendom. Storparten av lovbruddene ellers tilhørte bønder, bofaste menn som riktignok kunne komme på kant med loven, men som ellers virker å ha levd lovlydige liv. Disse eksemplene viser derfor ekstremiteten av den datidige eiendoms kriminaliteten og kan på ingen måte sies å være særlig representative.

Kildenes detaljrike skildring er relativt unikt for denne saken. Få, om noen andre,

¹⁶⁷ JTB 1: 58-59

¹⁶⁸ JTB 1: 59-60

tyverisaker fra Jemtland kan skilte med en så dyptgående oppramsing av forbrytelsens karakter. Fortellingen viser også at datidens mennesker var mobile. Selv om de fleste ikke flyttet langt, fantes det de som reiste rundt og lot seg mistenkeliggjøre av befolkningen på de stedene de besøkte.

Om ulovlig tak foregikk innenfor bygdas egne sosiale rammer, slik Sødal skriver, kan tilfellet med Endre og Widrik umulig regnes for tak. Løsgjengere, som disse var, ble straks stemplet som tyver. De var fremmede; uønskede element i lokalsamfunnet. De trengte i praksis ikke begå noe lovbrudd for å bli straffet og fjernet fra bygda de til enhver tid befant seg i.¹⁶⁹ Dette kombinert med den høye verdien på tyvegods, men kanskje aller helst måten det ble tatt på, førte til at Endre, Sunnes nye bøddel, vanskelig kunne dømmes for annet enn tyveri.

Selv om en utenforstående ikke stilte likt med bygdas egne innbyggere var det ikke bare disse som ble straffet som tyver. Den 8. oktober 1627 hadde Jon på Åsen stevnet Nils i Tossås for noe elgkjøtt han hadde tatt. Nils prøvde ikke å benekte dette, han hadde til og med tatt med seg litt av kjøttet. Noe hadde han allerede spist, men resten viste han nå frem for domsmennene. Selv nektet han for å ha tatt det i den mening å stjele. Kjøttet var bevis på at Jon hadde jaktet ulovlig – *dyrren War tagget paa sharrenn*. Saken ble oppsatt til lagmannen og skriveren var til stede. Dommen ble gitt 2. februar året etter. Fordi han hadde slått i stykker låsen, brutt seg inn hos Jon og tatt en *hel hob* elgkjøtt, måtte Nils stille kongen til freds for tyveri. Men på grunn av hans fattigdoms skyld ble saken avsonet, og Nils måtte betale fem daler til statskassen.

4.4 Vinningskriminalitetens utbredelse

Det er en velkjent sak at kriminalitetsmønsteret i Norge, og også Sverige, skilte seg fra det øvrige Europa. I England har man funnet ut at tyveri opptok om lag 70 prosent av lovbruddene på 15- og 1600-tallet. Dette står i kontrast til det nordiske mønstret som i større grad domineres av voldskriminalitet og hvor tyveri forekom sjeldent. Sødal tillegger de økonomiske forholdene en mulig årsak til disse forskjellene. Hvor man i England hadde fått en utvikling som hurtigere bevegde seg i retning av kapitalismens gjennombrudd, levde skandinaverne i tett sammenknyttede lokalsamfunn hvor naturalhusholdning fremdeles var

¹⁶⁹ Sødal 2008: 71-72. Det 24. kapitlet i mannhelgebolken tar for seg løsgjengeri, påbud om pass o.l. Loven fremviser en stor skepsis mot de som reiste rundt uten «gyldig grunn», se K4s NL: 66

enerådende i å definere de økonomiske rammene. Dette medførte en større egalitet, da de sosioøkonomiske forskjellene var mindre enn i bl.a. England. I slike små, tette og jevnbyrdige samfunn tok bygda i større grad på seg ansvaret for sine fattige. Tyveri ble derimot møtt med en overhengende fare for utstøtelse.¹⁷⁰

Jørn Sandnes har pekt på flere mulige forklaringer på hvorfor vi ser en økningen i eiendomsforbrytelser i Europa, og da særlig England, i tiårene før og rundt 1600. Disse er interessante for oss, ikke fordi det foregikk en økning Norge og Norden i perioden, men fordi slike lovbrudd forble sjeldne. Ifølge den kanskje mest klassiske av disse forklaringsmodellene økte vinningskriminaliteten på grunn av en mangel på livsmidler. Folk stjal for å overleve.¹⁷¹ Betyr den lave nordiske statistikken at svensker, dansker og nordmenn ikke opplevde den samme nøden som f.eks. engelskmenn gjorde? Legger vi Sødals forklaring til grunn for en komparasjon mellom disse områdene, vil de sosiale forskjellene peke på en mulig annerledeshet. De nordiske samfunnene kjennetegnes av en større likhet og ansvarspåtagelse når det gjaldt sosial nød. Små, tette samfunn, slik som de jemtske, begrenset handlingsrommet for de som ønsket å bedrive tyveri. Likefult ville mindre transparente populasjonsenheter, lik de engelske, gagne mennesker som stjal og tilranet seg annens eiendom. I Norge ble heller ikke de som på grunn av sult tok noen sårt tiltrengte nødvendigheter regnet som tyver. Dette prinsippet finner vi også i Magnus Lagabøtes landslov, hvor det står: «naar en mand stjæler mat, som ikkje kan faa arbeide til livsophold, og berger saaledes sit liv under sult, da fortjener det tyveri paa ingen maate revsing.»¹⁷²

I overgangen fra sent 1500-tall til tidlig 1600-tall lå andelen tyverisaker i Norge på om lag 5-10 prosent. Her var det først og fremst den milde volden som dominerte statistikken, skriver Sandnes.¹⁷³ I Jemtland opptok tyveriet kun to prosent av alle lovbrudd nevnt i tingbøkene. I tabell 4.1 ser vi en statistisk gjennomgang av tyverisaker og ulovlig tak i Jemtland.

¹⁷⁰ Sødal 2008: 75

¹⁷¹ Sandnes 1990: 21

¹⁷² *Magnus lagabøtes landslov*, utgitt av Taranger, Absalon, Kristiania 1915: 183

¹⁷³ Sandnes 1990: 49

Tabell 4.1: Tyveri og tak

Tidsrom	1621-24	1625-28	1634-37	1638-43	Hele perioden
Ulovlig tak	4	2	5	-	11
Tyveri	3	2	2	2	9

Som vi kan se er ikke antallet veldig høyt. Dette støtter tesen om at slike forbrytelser var sjeldne i denne perioden. Jeg er enig med Sandmo i at disse lovbruddene ikke er så kvalitativt ulike og at forskjellene gjerne dreier seg om graden av åpenhet. Bortsett fra det er det lite som skiller tyveriet fra ulovlig tak, om man ser bort ifra straffene vel og merke.

4.5. Straffene

Selv om forskjellene mellom tak og tyveri ikke er så iøynefallende når det kommer til utøvelsen, er det liten tvil om at rettsvesenet anså de for å være ulike. Der hvor tingbøkene bruker ordet *tyveri* var straffene høye. I tre av de sju tyveridommene ble gjerningspersonen dømt fredløs. Andre straffer inkluderte pisking, konfiskering av gods og høye bøter. Ulovlig tak var ikke like alvorlige og ble i de fleste tilfeller straffet med bøter på tre mark sølv. Kanskje like viktig var det at ulovlig tak ikke ble regnet som noe æresløst. Gjerningspersonen mistet ikke æren slik tilfellet var med de som begikk tyveri.

4.6 Annen økonomisk kriminalitet

4.6.1. Ulovlig jordbruk

Ulovlig jordbruk innebar bruken av andres åker, eng, beite o.l. uten eierens samtykke. Et typisk eksempel finner vi fra høsten 1621. Som i så mange lignende saker handlet også denne om slått høy. Per Olsen hadde slått på en ødegård i Brunflo som Anders Nilsen bygslet. Han nektet ikke for dette, men hevdet å ikke ha vært klar over at Anders leide hele Bellsted, som var navnet på gården. Like fullt ble han dømt til å bøte tre mark sølv for *thag*, samt gi halvparten av det slåtte høyet til Anders.¹⁷⁴ Saker som denne finner vi flere av i tingbøkene. Storparten av tilfellene endte med at den ansvarlige måtte bøte for tak. Jeg har likevel ikke regnet dette som ulovlig tak, selv om datidens mennesker nok gjorde det.

¹⁷⁴ JTB 1: 31

4.6.2. Ulovlig hugst/jakt/fiske og ulovlig kjøpmannskap

Jemtene levde i et område med til dels rike naturressurser. Skogen ga tømmer, så vel som vilt, og elvene var fylt med laks. Det lave befolkningstallet burde tilsi at det ikke oppstod særlig mange ressurskonflikter, noe det heller ikke gjorde. Enkelte lovbrudd finner vi, og storparten av disse virker å ha omhandlet jakt i ulovlige tider og nesten alltid på elg.¹⁷⁵ Straffen for dette var gjerne bøter på åtte ørtuger og 13 mark. Vi finner også en sak hvor konflikten ser ut til å ha dreid seg om hvorvidt dyret ble felt innenfor jegerens avradsland, hans eget «bruksområde», eller ikke.¹⁷⁶

Kategorien *ulovlig kjøpmannskap* dreier seg om saker hvor det ble drevet handel mot loven. Viltvarer var en typisk vare i slike tilfeller. Tingbøkene nevner særlig elghuder, men også mårskind og det mer generelle *vild varer*. Et eksempel på en slik ulovlig handel finner vi fra Lit tinglag. Iver Korsted ble i 1621 tiltalt av fogden for å ha solgt et elgskinn til en svenske – Johan - bosatt i Härnösand.¹⁷⁷ For dette ble han tilkjent å bøde åtte ørtuger og 13 mark.

4.7 Tyveriets bestanddeler

Hvorfor ble rettsaken mot Nils i Tossås behandlet som en tyverisak og ikke som et ulovlig tak? Jeg tror svaret er å finne i omstendighetene. Som tidligere nevnt har Sandmo pekt på åpenhet som den avgjørende faktoren i å definere alvorlighetsgraden. Hans egen forståelse virker å bygge på den danske 1700-tallsjuristen Lauritz Nørregaards forklaring. Ifølge Nørregaard fantes det en historisk årsak til hvorfor forskjellene var så store, og den hadde med æren å gjøre. Tyveri ble ansett for å være noe av det feigeste og nedrigste man kunne gjøre. Der hvor ransmannen ofte ble ansett for å være tapper, sterk, i den forstand at han, i det åpne, tok det han trengte eller mente tilfalt seg, fikk tyven gjerne stemplet som «mindre mann».¹⁷⁸ Tyveriet stred derfor mot de to kanskje viktigste mannlige dydene – ærlighet og styrke.

Borttagelser gjort i det åpne var ikke like alvorlige som de som fant sted i skjul. Det at Nils begikk innbrudd i hjemmet til Jon, noe som utvilsomt var en dulgt handling, må forklare hvorfor dette ble regnet som et tyveri og ikke kun et tak.

¹⁷⁵ I tingbøkene står det ofte at de hadde rent på skaren og skutt elgdyr. De hadde altså jaktet på senvinteren, se bl.a. JTB 1: 108, JTB 2: 7 og 78-79

¹⁷⁶ JTB 1: 251-252. Ang avradsland: se Hansson, Georg og Holm, Olof, forord til *Jämtlands avradsland 1649 och 1666*, Östersund 2012: 7-9

¹⁷⁷ JTB 1: 25-26

¹⁷⁸ Sandmo 1992: 99-100

Måten samfunnet var oppbygd, med små åpne fellesskap, kan også forklare noe av forskjellene. De materielle verdiene var begrensede, noe som kan ha resultert i en kultur hvor det å låne ulike gjenstander - redskaper, matvarer og lignende - ble en etablert del av den økonomiske sedvanen.

I lovverket beskrives tak gjerne som ulovlige lån, altså lån som ikke ble returnert. Et lån ble ikke gjort i det skjulte da det var umulig å vite hvem som hadde «lånt» hva. Vi kan tenke oss at samfunnet implisitt forstod at lånet var et lån. Både den som tok og den som ble fratatt varen behandlet gjerningen, ikke som et tyveri, men som en form for «deling av godene».

Den som tok noe tok det fordi han eller hun behøvde det, og det var som kjent ikke tyveri å ta det man trengte. Samfunnet tok, i hvert fall til en viss grad, vare på sine egne. Det faktum at slike saker likevel kom for tinget må bety at ikke alle slike tak falt i god jord. Selv om befolkningen aksepterte at de mindre bemidlede tok noen tiltrenge livsmiddel i ny og ne, kanskje hadde man en nabo som trengte litt ekstra denne måneden, og det var greit at han sneik til seg litt høy fra beholdningen, likevel kan de ikke ha tolerert alt. Det at vi finner slike saker i tingbøkene tyder på at den som ble utsatt for slike borttagelser så seg lei på at noen hadde forsynt seg, kanskje overdrevent, av hans eiendom. Avgjørelsen om å inkludere rettsvesenet kan derfor vise til et ønske om å sette tyven på plass. Et behov for å disiplinere ham, vise at hans ugjerninger ikke gikk ubemerket hen, og om han ikke modererte seg eller oppga sine synder så var det ikke noe i veien for at myndighetene kunne trekkes inn og straffe med lovens fulle tyngde.

Skal vi tro Sandmo var det også noe skamfullt over det å bli utsatt for tak/ran. Taket var ikke bare et angrep på offerets eiendom, men også hans ære. I tillegg til et ønske om å få returnert det fratatte, var behovet for å beskytte æren hovedmotivet bak slike stevninger.¹⁷⁹

Ifølge Dobbe hadde domsmennene to valg i møte med eiendomsforbrytelser av denne typen. De kunne dømme som tyveri, eller ulovlige tak. Valget var deres. Likevel må vi anta at det lå noen premisser til grunn for valget deres. Det noe «svevende» prinsippet om åpenhet synes å ha vært utgangspunkt for å skille disse. Generelt synes hemmelighetskremmeri å ha vært en uting. Det førte til en større mistenkeliggjøring, noe som kunne øke alvorlighetsgraden og med det også straffene. Vi støter på dette fenomenet når fødsler skjedde i det skjulte, når drap ble begått uten at gjerningspersonen lyste det på seg og når innbrudd og

¹⁷⁹ Ibid: 113-115

andre dulgte tilraninger fant sted.¹⁸⁰ Et tyveri var på mange måter æresløst fordi det ble begått i det skjulte. Tyven var ikke ærlig angående sine handlinger og kunne derfor ikke stoles på. Samfunnets fratakelse av æren i ettertid må forstås som en naturlig konsekvens av dette. Nå er det ikke sikkert at de som ble dømt for tak var så mye mer ærlig enn tyvene. Måten den stevnende presenterte saken, og hvordan han opplevde hendelsen, kan ha hatt stor innvirkning på hvordan domsmennene definerte forbrytelsens natur. Det finnes likevel noen tydelige forskjeller mellom tak og tyveri. Tyveriet ble ofte begått av utenforstående, personer som ikke hørte til i lokalsamfunnet. De skjedde gjerne i form av innbrudd eller andre dølgsmål. Erik Karlsen, som vi møtte i forrige kapittel, ble som kjent tiltalt og dømt for tyveri. Men før vi går nærmere inn på denne saken, la oss først gjennomgå en sak fra drøye 20 år tidligere, en sak som viser at tjuvgodset hadde mindre å si enn måten det ble ervervet på.

Anders Nilsen hadde natt til 22. april 1621 overfalt Helge Velviken og truet til seg hesten hans, samt noe redskap, og siden ridd av sted til Levanger.¹⁸¹ Anders innrømmet dette, men la uenighet om eierskapet til grunn for sine handlinger. Like fullt ble han dømt til å bøte tre mark for tak. At det ble brukt makt for å tilrane seg Helges hest ser ikke å ha hatt noen betydning. Fratakelsen skjedde i det åpne og Anders nektet ikke for at den hadde skjedd. Det var et ærlig tak, selv om den skjedde under det vi i dag ville kalt for voldelige omstendigheter.

Handlingene som resulterte i Eriks tyveridom fant sted i 1643 (1642) og fortonte seg noe annerledes.¹⁸² I rettsprotokollen blir Erik fremstilt som en aldrende mann, døv, med skrantende helse og dårlig syn. Lite kapabel til å true til seg en hest, eller noe annet for den saks skyld. Det var heller ikke hans forbrytelse. Olav Olsen kunne fortelle at Erik og hans hustru Merete forrige nyttårsdag hadde kommet inn til gården hans i Lit og sett seg om i stallen. Der hadde de ikke noe å gjøre, fikk de fortalt, og ble i stedet invitert inn i stuen hvor de ble tilbudt mat og fikk varmet seg ved ildstedet. De dro etter en liten stund, men kom tilbake så snart mørket hadde senket seg. Erik stod da utenfor og ventet på at folket skulle sovne, slik at han påny kunne snike seg inn i stallen. Der tok han en hest og red av sted til Knut Eriksens gård hvor han stjal en slede. Selv om Erik unnskyldte seg med at han trodde hesten var hans egen kom retten frem til at det ikke kunne dømmes *Udenn for et tiuffuerij förste ganng Att Vere Bedreffuet*. Han skulle straffes etter tolv menns dom, og om han ikke kunne betale boten de gav ham ville han bli sendt til København og kongens slaveri.

Disse eksemplene viser hvordan retten straffet skjulte lovbrudd mye strengere.

¹⁸⁰ Om "skjulte" drap se Sandnes 1990: 65

¹⁸¹ JTB 1: 41

¹⁸² JTB 2: 168-177

Forskjellene mellom taket til Anders og tyveriet til Erik kan ha hatt med æren å gjøre. Det var noe æreløst ved det å ta noe i det skjulte. Selv om Erik og Merete nok må regnes blant de fattige i samfunnet kunne ikke gjerningen forsvares på bakgrunn av nød. En hest var en nyttig ting å eie, men det var ikke et nødvendig livsmiddel. Dessuten var det av for stor verdi til å oppgis på bakgrunn av medynk.

I forrige kapittel lærte vi at insinuerende utsagn om tyveri var blant de hyppigste ærekrenkende ytringer i Jemtland på denne tiden. Dette kapitlet har forsøkt å forklare hvorfor. Anklager om tyveri var meget alvorlige. De var virkfulle, noe som kan forklare deres popularitet. I det neste kapitlet kommer vi nærmere inn på reaksjonene. Hvilke sanksjoner kunne forulemperen risikere å bli møtt med i et samfunn preget av ærens ukrenkelighet?

5. Vold

Vi har sett hvordan verbale konfrontasjoner, ærekrenkende utsagn, kunne føre til fysisk gjengjeldelse. Det var ofte svært lite som skulle til før den krenkede langet ut et slag, dro kniv, eller strakk seg etter øksa si. Terskelen for vold ble lavere om det var alkohol med i bildet. Vi skal se noen eksempler på dette senere. Først vil det være nyttig å gå nærmere inn på voldsbegrepet. Hva er vold og hva innebar den for datidens mennesker?

Erling Sandmo har i sin doktoravhandling gjennomgått voldsbegrepet med et dyptgående blikk på det konstruktivistiske. For Sandmo er «vold» et historisk konstruert begrep. Selv om handlinger vi i dag definerer som vold opptrådte med en relativ stor hyppighet, blir det problematisk å snakke om voldshandlinger som en egen kategori, særlig om vi tar utgangspunkt i 1600-tallets mennesker og deres forståelse av den.¹⁸³ Dette synet har blitt møtt med kritikk, bl.a. fra Steinar Imsen som i sitt publiserte opposisjonsinnlegg avfeide påstanden om voldsbegrepet som barn av det voksende rettsapparatets ambisjoner i tidlig-nytid. Skal vi tro Imsen eksisterte vold som veletablert begrep også i middelalderen. Påstanden underbygges av kilder fra 1200-tallet hvor voldshandlinger blir beskrevet nettopp som vold.¹⁸⁴

Det at vold allerede eksisterte som et verbalt konsensus i middelalderen trenger ikke bety at det ikke fant sted en form for standardisering og begrepsmessig inkorporering under voldsfanen i forbindelse med utviklingen av rettsvesenet på 15/1600-tallet. Forståelsen av vold og hva som regnes som vold har vært, og er fremdeles i endring. Egenskaper vi i dag tillegger ordet sammenfatter ikke nødvendigvis med det bildet fortidens mennesker hadde. Psykolog Per Isdal har definert vold på denne måten:

«Vold er enhver handling rettet mot en annen person, som gjennom at denne handlingen skader, smerter, skremmer eller krenker, får denne personen til å gjøre noe mot sin vilje eller slutte å gjøre noe den vil.»¹⁸⁵

Denne forklaringen peker på offeret og offerets opplevelse av volden. Jeg tror en slik forklaring sammenfaller bra med synet mange har i dag.

¹⁸³ Sandmo 1999: 267-268

¹⁸⁴ Imsen 1998: 483-485

¹⁸⁵ Isdal, Per, *Meningen med volden*, Oslo 2000: 36

Vi finner ikke altfor mange tilfeller av «vold» i kildene. Tingbøkene bruker noen ganger ordet *voldsverk*, men da helst om skade på eiendom. I Kristian 4s lov anvendes vold om voldtekt – å ta med vold.¹⁸⁶ Også i forbindelse med behandling av fanger brukes en lignende formulering. I mannhelgebolkens åttende kapittel finner vi linjen: *bliffuer borttagen met vold*.¹⁸⁷ I begge tilfellene kan voldsbegrepet forstås som fysisk maktbruk, det blir brukt makt for å oppnå noe mot den andres vilje. Hovedmotivet er ikke å skade. Denne liketydigheten lar seg også vise i strofen *tagis fra hannem met offuervold*, som tilsier at personen skal fratras noe med overmakt.¹⁸⁸ Legg merke til at det i de to siste tilfellene er snakk om legitim voldsbruk. Det er myndighetene, representanter for kongemakten, som utøver den.

I ingen av lovene som berører den «klassiske volden», dvs. slagsmål, knivstikking, drap o.l. brukes ordet vold. Generelt er det lite som tilsier at de ble regnet under samme kategori, om man da legger ordlyden til grunn for inndelingen. Det å «gjøre skade» virker å være det som bandt disse handlingene sammen. Skal vi forsøke å konkludere med noe må det være at «vold» i første rekke spilte på maktbruk, på den statlig-legale så vel som den forbudte. Selv om dette har en sammenheng med det å utøve skade, er det ikke først og fremst dette som karakteriserer den rådende forståelsen av begrepet i perioden. Vold blir også i dag brukt om maktutøvelse, da gjerne den statlige. Den weberianske forståelsen av staten bygger jo nettopp på statsmakten som monopolisering av legitim voldsbruk. Det å sikre seg enerett på utøvelsen av voldsrett har med andre ord vært en forutsetning for etableringen av stater. Det er ikke den volden det skal handle om her. Dette kapitlet dreier seg om den illegale voldsbruken, den som ble begått av privatpersoner, og som myndighetene ønsket å straffe og utrydde, noe de til en viss grad også gjorde.

Ifølge Jørn Sandnes må Norge på 1500-tallet langt på vei karakteriseres som et voldssamfunn, hvor den milde volden opptrådte hyppig på landsbasis. Det er derimot lite som tyder på at drap og annen grov vold var særlig utbredt, utenfor et par kjerneområder vel og merke. I disse kjerneområdene virker bestanddelen av grov vold derimot å ha vært høy, meget høy, også sammenlignet med det samtidige Europa.¹⁸⁹ For min del vil det være av interesse å se om dette kan beskrive forholdene i Jemtland, eller om siviliseringsprosessen, som Sandnes hevder startet på 1500-tallet allerede hadde gjort jemtene mer fremmed for å volde hverandre skade, og om konflikter, snarere enn å ende med fysisk konfrontasjon, i økende grad ble et statlig

¹⁸⁶ K4s NL: 43

¹⁸⁷ K4s NL: 47

¹⁸⁸ K4s NL: 46

¹⁸⁹ Sandnes 1990: 83

anliggende.¹⁹⁰

5.1 Den ikke-dødelige volden

Det har blitt sagt at fortiden er et fremmed land; et land vi besøker når vi konsumerer historie, men hvor vi egentlig ikke hører hjemme og hvor befolkningen ikke er helt som deg og meg. Erling Sandmo har beskrevet sitt møte med 1700-tallets rendøler som å møte landsmenn i utlandet.¹⁹¹ Et lignende forhold har jeg fått til 1600-tallets jemter. De er gjenkjennelige, men kan te seg litt underlig. I tingbøkene støter vi på handlinger og reaksjoner som for oss i dag vil kunne fremstå som irrasjonelle og overdrevne, slik som i eksemplet under.

Jacob Gregersen oppholdt seg i dagligstuen på Redstad gård i Undersåker tinglag da denne hendelsen fant sted. Det var høst, året var 1623 og i nabostuen ble det holdt høstting.¹⁹² Jacob var i selskap med sin sambygding Ole Vigen, over skuldrene bar han et sverd (*verge*). Det var dette sverdet som utløste og endte den verbale disputten som fulgte. I følge vitner på stedet skal Ole ha spurt Jacob om han ikke var interessert i å selge ham sverdet sitt. Det var han ikke. *Neij, du tör eij spotte migh, ieg haffr sielff betaalt mit Verge, Och er sielff Mannnd for, dett at beere*, skal han ha svart. Ole taklet avvisningen dårlig, for i neste øyeblikk oppstod det en høylytt krangel. Det ble sagt noen ord om Jacobs hatt, før Ole igjen spurte om han ønsket å selge sverdet sitt, og om han kunne få se det først. Da rant det over for Jacob. Vil du se det, ja da skal du få se det, svarte han. Det første slaget rammet bordet, det andre og tredje traff Ole i hodet.

Det kan være vanskelig å forstå hvorfor Jacob i så stor grad lot seg provosere over en slik, tilsynelatende harmløs, forespørsel. Med tanke på reaksjonen kan det levnes liten tvil om at han må ha følt seg dypt krenket. Kanskje fantes det elementer som ikke lar seg fange opp i kildematerialet. Det er ikke umulig at denne konflikten hadde røtter tilbake i tid. Tingbøkene sier lite om forholdet dem imellom før dette. Ondt blod eller ei, med tanke på hvordan Jacob handlet og hva han sa, må tilbudet fra Ole ha blitt oppfattet som en provokasjon. *I haffr eij behouff at spotte migh*, skal han ha sagt. Kanskje forstod han det som om Ole mente han ikke var mann nok til å eie en sånn gjenstand og derfor burde selge det til ham.

Ole og Jacob ble enige ved *handeband* om å legge episoden bak seg. De skulle fra den dag være *Venner Aff Hiertett*, og Jacob skulle gi Ole *basker Lön* for skaden han hadde påført

¹⁹⁰ Ibid: 84

¹⁹¹ Sandmo 1999: 20

¹⁹² JTB 1: 115 og 155

ham. Baskerlønn virker i dette tilfellet å ha vært lønn til barbereren/feltskjæreren for de kirurgiske inngrepene han utførte på Ole, noe som gir en liten indikasjon på skadeomfanget. Jacob lovte også å betale for arbeidskraften Ole måtte leie inn i sitt skadefravær, samt gi to daler til de fattige.

5.1.1 Loven

Kategoriene jeg har valgt å dele inn voldsbruken i berøres av en rekke lover som alle befinner seg i mannhelgebolken. Kapittel 19, *Om puust oc næffuehug*, tar for seg den «milde» volden, den som kan kategoriseres som slag eller slagsmål.¹⁹³ Her hører også andre tilsvarende voldshandlinger hjemme, slik som lugging, slag med stumpe gjenstander og spark. Selv om dette omfattet den mindre alvorlige voldsbruken, kan det likevel dreie seg om ganske brutale handlinger og det blir derfor ikke helt rett å kalle den mild. I tingbøkene finner vi episoder hvor personer har blitt sengeliggende over lengre perioder etter å ha blitt overfalt og fått skjegget eller håret lugget av. Bruk av stumpe gjenstander kunne ende i drap.¹⁹⁴ I de fleste tilfeller var slik vold likevel relativt harmløst. Straffen for *puust oc næffuehug* var bøter, både til kongen og til den fornærmede part. Det kan se ut til at denne loven også berørte saker som vanskelig lar seg plassere i egne underkategorier, at den nærmest fungert som en generell lov mot vold. Da Morten Jonsen og Erik Pedersen i 1636 overfalt to svensker, Erik og Nils, som var på reise gjennom landet, spurte fogden om de ikke burde straffes etter det 19. kapitlet i mannhelgebolken.¹⁹⁵ De hadde ikke gjort noen fysiske skade på svenskene, men hadde i drukkenskap overfalt de og urinert på maten deres. Siden de hadde utskjemt svenskens kost, *gudz gaffuer*, ble de ikke bare nødt til å bøte åtte ørtuger og 13 mark, men måtte også betale erstatning for den ødelagte nisten, samt *stannde Aabenbarlig shriffte*. Forholdet mellom vold og alkohol er noe som vil bli behandlet senere i kapitlet.

Det er vtilbørligt at bidis som hunde oc heste, slik lyder den første setningen i mannhelgebolkens 14. kapittel. Ble noen funnet skyldig i å ha bitt en annen skulle personen føres til tinget og få fortennene trukket ut. Det var en brutal, og ikke minst symbolsk straff. Skjedde handlingen i nødverge fikk «biteren» beholde tennene sine, og ble i stedet dømt til å bøte.¹⁹⁶ I de få bitesakene vi finner fra Jemtland ser det ut til at domsmennene foretrakk å

¹⁹³ K4s NL: 61-62

¹⁹⁴ Se JTB 1: 240-241

¹⁹⁵ JTB 2: 42

¹⁹⁶ K4s NL: 54

bøtelegge lovbrysterne fremfor å idømme dem dentale straffer.¹⁹⁷ Det at man holdt fast ved bøtestraffer, selv om loven tilsa noe annet, gjaldt ikke bare for bitere, men, som vi skal se, også drapsmenn.

Bare det å trekke kniv var grunn god nok til å straffeforfølges. Straffen for å «vise stål» var bøter. Kongen skulle ha tre øre sølv, og den tiltalte måtte *stande den han drog kniff til, til rette efter sex mends dom*. Kom man derimot til å skade noen med kniven ble straffen strengere. Ifølge loven skulle den samme kniven da stikkes gjennom gjerningsmannens hånd. Om den dømte hadde råd til det kunne han i stedet velge å bøte åtte ørtuger og 13 mark til kongen. Resulterte knivsticket i dødsfall ble det som drap å regne og den skyldige skulle dømmes fredløs.¹⁹⁸

Også de som begikk nidingsverk skulle miste sin fred, og måtte rømme landet i frykt for eget liv. Nidingsverk inkluderte gjerninger som lemlestelse, det å stikke ut noens øye, voldtekt og mordbrann. Det var altså snakk om særs grove gjerninger.¹⁹⁹ Nidingsverk var, i tillegg til være brutale voldshandlinger, noe æreløst. En niding var en ussel person, en person uten ære.²⁰⁰

Loven var strengere mot dem som begikk voldshandlinger på helligdager, under sildefisket og i bryllup; på tingsamlinger, ved stevner og på gilder. Disse måtte belage seg på å bøte det dobbelte av det de ellers ville gjort.²⁰¹

5.1.2 Trendene

Tabell 5.1 viser antallet voldsepisoder, inkludert drap, som ble ført til tinget gjennom i denne perioden

Tabell 5.1: Voldssaker

Tidsrom	1621-24	1625-28	1634-37	1638-43	Hele perioden
Antall saker	36	7	22	3	68 ²⁰²
Saker pr år i gjennomsnitt	9	1,75	5,5	0,5	3,78

¹⁹⁷ Se JTB 1: 163 og 189-190

¹⁹⁸ K4s NL: 52-54

¹⁹⁹ K4s NL: 44

²⁰⁰ Bø, Olav, «Niding», artikkel i Store norske leksikon, 2009: <https://snl.no/niding>, lest 09.10.2015

²⁰¹ K4s NL: 57-58

²⁰² Det finnes i tillegg et drap begått i, eller rundt, 1629, som ikke er tatt med i tabellen.

Sammenligner vi disse dataene med ærekrenkelsessaker, finner vi at det var omtrent like mange tilfeller av verbal som fysisk vold. Tar vi utgangspunkt i den mest omfangsrrike perioden, 1621-24, ser vi at ble reist i alt 36 voldssaker på tinget. Fordelt på fire år blir det i gjennomsnitt ni saker per år.

Alkohol var en betydelig faktor når det gjaldt volden. Omlag en sjettedel av overgrepene ble begått i alkoholpåvirket tilstand. Andelen øker om vi tar med den volden som fant sted på plasser hvor det ble konsumert alkohol, slik som i bryllup, gilder og lignende. I sin undersøkelse av volden nevner Jørn Sandnes øldrikkingen som en utløsende faktor. Om drikkingen skriver han følgende: «De ble olme og krakilske, og når striden først var i gang, ble aggresjonsterskelen selvsagt langt lavere hos menn som var drukne.»²⁰³ Slike fortellinger finner vi også fra Jemtland, en av disse fant sted hjemme hos Jon Andersson under et bryllup.²⁰⁴ Kildene er tause om hvorvidt de involverte var drukne, men med tanke på at de feiret et nylig utført giftermål er sjansen for det stor. Situasjonen som oppstod var kaotisk, voldsom og folkerik. Det hele synes å ha startet da Nils Vigen slo Haagen i Staffre et *mundslag*. Haagen hadde på sin side slått «lille» Lasse over nesen med en lysestake, noe han også tilbød seg å stille fogden til freds for. Mogens i Smitsås, Erik Andersen og Peder Gøtsen klagde alle over «Store» Lasse for at de på grunn av hans kniv fikk *blodig hennder och finger*. Lasse benektet ikke dette, men unnskylte seg med at om ikke kniven hadde kommet frem risikerte han *At bliffue Liffløs*. Lasse (den store vel og merke) forklarte at han på det tidspunktet befant seg under bordet med de tre mennene over seg. Han viste til et blodig sår i hodet og et på armen, noe som skulle bekrefte nødverget. Seks skadde og en involverte. Slik kunne det altså gå når man holdt bryllup.

Jeg har valgt å dele den ikke-dødelige voldsbruken inn i fem kategorier: slag, slag med stumpe gjenstander og bruk av øks, kniv eller lignende. I tillegg kommer det en kategori som i for seg ikke omhandler voldshandlinger, men som likevel hører hjemme under dette. Da tenker jeg på de tilfellene hvor det har blitt trukket kniv, uten at den ble brukt til å utøve skade. Også den noe diffuse gruppen handlinger, som i tingbøkene kun blir omtalt som overfall, eller som best kan beskrives som dette, vil bli behandlet som egen kategori. Dette er saker hvor det utvilsomt har blitt begått fysiske overtramp, uten at det nødvendigvis har forekommet noen tydelig voldsbruk.

Kategorien *Slag* omhandler neveslag, spark, lugging, biting og annen våpenløs vold.

²⁰³ Sandnes 1990: 69

²⁰⁴ JTB 2: 22

Selv om biting ble behandlet av en egen lov har jeg valgt å inkludere dette her. Stumpe gjenstander kunne være stokker, steiner, skaft og lignende. Tingbøkene nevner et mangfold av slike våpen. Kategorien *kniv/øks* inneholder også de sakene hvor det ble brukt *verge* - sverd, *stridshammer* og andre våpen som best hører inn under denne bolken. Under, i tabell 5.2, ser vi hvordan den ikke-dødelige volden fortonet seg.

Tabell 5.2: Den ikke-dødelige volden

Sted	Slag	Stump vold	Kniv/øks	Trukket kniv	Overfall
1621-24	21	11	6	3	2
1625-28	5	1	1	-	-
1634-37	15	4	5	2	3
1638-43	-	1	1	-	-
Sum	41	17	13	5	5

Som vi ser var vold uten våpen, slag o.l., den vanligste måten å påføre andre fysisk skade, noe som kanskje ikke er så overaskende. *Slag* opptrer omtrent like mange ganger som de andre kategoriene til sammen. Dette er en trend som holder seg stabil. Forholdet mellom de ulike voldskategoriene er relativ lik gjennom hele perioden.

5.1.3 Ære og vold

Forholdet mellom ære og vold handler i første rekke om vold som et middel mot vanærende utsagn. Et annet aspekt dreier seg rundt oppfatningen av enkelte voldshandlinger som nedrige, altså æresløse. Ofte var dette grove eller bevisste voldshandlinger. I noen tilfeller ser det ikke ut til å ha vært så mye som skilte disse fra den øvrige voldsbruken. Forskjellene var at den fortonet seg på en måte folket og øvrigheten betraktet som skammelig og æresløst.

Betegnelsen *nidingsverk* er treffende for det Olav Hemmingsen og hans sønn Halvor ble utsatt for.²⁰⁵ En gang på nyåret 1623 hadde de kommet ut av badstuen, kun i kledd sine skjorter. På den korte veien som lå mellom badstuen og hjemmet møtte de brødrene Bent og Hemming Olsen. Vi vet ikke hva de gjorde der, men fulle var de og tydeligvis forarget over et eller annet. Straks etter de hadde kommet ut av badstuen ble Olav og Halvor overfalt og slått, en handling sorenskriveren beskrev som *stor Uförmellse och Nidingsuerck*. Landsherren mente forbrytelsen var så alvorlig at de enten burde bøte med livet eller sendes til kongens arbeid i

²⁰⁵ JTB 1: 62-63

København for en seks års tid. Straffen ble ikke fullt så hjerterå. For sine ugjerninger måtte Bent og Hemming gi fire våger kopper til kongen, omlag 70 kg, samt betale sine ofre ti daler i oppreisning. Dette under forpliktelsen at om de noen gang senere skulle forulempe andre med hugg og slag ville de bli straffet på livet.

Noen voldshandlinger var æresløse, mens andre oppstod som et resultat av æren. I tingbøkene finner vi ti saker hvor vi med rimelig grad av sikkerhet kan si at det lå et angrep på æren bak. Trolig var det også flere, da kildene i mange tilfeller ikke oppgir årsaken til volden. Det kan derfor argumenteres for en mulig sammenheng mellom ære og vold, selv om den kanskje ikke var så tydelig som jeg i utgangspunktet hadde forestilt meg. Av i alt 68 voldshandlinger, kan minimum ti forklares som en reaksjon på verbal vold. Ofte står det bare at hun/han brukte sin *slemme Mund*, eller at det har blitt gjort *Uskiell*.

Det å påføre andre skade virker å ha vært en vanlig reaksjon på mellommenneskelige konflikter. Enten som en videreføring av den verbale volden, som en konsekvens av for mye drikke, eller som et resultat av noe helt annet. Hva hendte når volden ikke begrenset seg til å omfatte kun blåmerker og harmløse kutt? Hva skjedde når stridighetene endte med dødsfall?

5.2 Drap

Absalon Pedersen Beyer noterte i sin dagbok at drukkenskap var den vanligste årsaken til drap her i landet. Dette synet delte den norske kansleren Jens Bjelke da han i 1616 besøkte Skien for å gjennomgå noen drapssaker.²⁰⁶ Alkohol og vold hang tett sammen, da som nå. Vi har allerede sett hvordan den ikke-dødelige volden ofte oppstod i lystig lag; i bryllup eller andre steder folk samlet seg og hvor det ble drukket øl. Hvorvidt en forhøyet promille også må legges til grunn for drap begått i Jemtland gjenstår å se. Kanskje er det mer riktig å peke på andre årsaker.

Den 4. mai 1641 var tinget i Sunne samlet for å avsi endelig dom i en drapssak. Peder Fastesen Eriksgård og Olav Gjertsen stod tiltalt for å ha tatt livet av Per Eriksen.²⁰⁷ Konflikten som ledet opp til drapet ser ut til å ha startet med noen grove ærekrenkende beskyldninger. Per hadde anklaget Peder for å ha bedrevet horeri, noe som må ha provosert Peder i og med at de to havnet i tottene på hverandre. Kildene sier ikke noe om når Per skal ha beskyldt Peder

²⁰⁶ Sødal 2008: 34

²⁰⁷ JTB 2: 163-165

for dette, om slåsskampen oppstod i spontan affekt, eller om dette har vært gjenstand for langvarig irritasjon. Kampen må uansett ha gått hardt for seg da Olav, som for øvrig var edru, så seg nødt til å gripe inn, tilsynelatende for å hindre at det skulle *shee nogen drab*. Dette mente retten han var berettiget til på bakgrunn av kongens åpne mandat - datert København 1620. Per Eriksen hoppet da opp på en benk og tok ned et sverd som han aktet å påføre Olav skade med. Olav så da ingen annen utvei enn å gå til motangrep. Han måtte handle raskt, hvis ikke ville Per *hugget Hiernen Ud* enten på ham eller Peder Fastesen. Han dyttet derfor Per ned fra benken slik at *hoffdet och Nachen tog mod gollffuit*. Der lå han lenge, svimeslått. Ni dager senere var han død.

Erik Knøtte og Karen Stensgård var vitne til hendelsen og kunne fortelle at Per Eriksen selv var skyld i slagsmålet. Allmuen ga dessuten Peder et godt skussmål. De visste verken om noe slagsmål, klammeri, horeri eller løsaktighet fra tidligere. Før Per døde skal Peder ha dratt og besøkt ham for å spørre om *de ord om horrerij*. De skværet opp i «godt folks nærværelse» og ble *Wed handbaand gode Wenner*.

Olav hadde i mellomtiden reist inn til Sverige. Han hadde ikke flyktet, men dratt tilbake til sin tjeneste på Øye i Färila sogn. Nå var han derimot tilbake i Jemtland hos sine foreldre som begge fikk et godt skussmål og som i tillegg hadde *tillfredz stellet eptermolseijernne*.

Det er vanskelig å tolke dette som noe annet enn et drap begått i nødverge. Dette var også oppfatningen til tingskriveren og de tolv domsmennene, som ikke ønsket å dømme dem fra deres liv eller som fredløse. Det ble derfor bestemt at Peder og Olav skulle avsone med kongens *ombudzmand* etter ytterste formue. Kildene sier ikke noe om summen, men vi må anta at den har vært betydelig. Også de etterlatte virker å ha forstått dette som et «legitimt» drap og at Per hadde seg selv å takke for sin egen død. De strebet ikke etter dem med noen dom, men så heller at de måtte komme til *boed och bedring : Och benaadis mz Lidelig Affsoning*.

5.2.1 Loven

Loven sa følgene om drap: *Dræber mand anden, da (miste han sin fred, oc haffuer forbrut alt det hand eyer, vden sin odels jorder alene.*²⁰⁸ Unntaket var hvis drapet skjedde i nødverge eller om det var en ulykke. I slike tilfeller kunne ikke kronen ta mer enn 8 ørtuger og 13 mark.

²⁰⁸ K4s NL: 39-40

Men i eksemplet over ble Olav og Peder nødt til å avsone etter ytterste formue, selv om drapet skjedde i selvforsvar.

Drap var ikke nødvendigvis drap. Skjedde det i nødverge skulle ikke gjerningspersonen dømmes fredløs, men i stedet bøte til kongen. Det var ikke like alvorlig. Vi kan snakke om et mer "legitimt" drap. Selvfølgelig, det var fremdeles en meget alvorlig sak, ikke minst for de etterlatte. Praksisen med økonomisk erstatning kan derfor begrunnes ut i fra et tankegods hvor erstatning – «bot og bedring» - var å foretrekke fremfor strenge fysiske avstraffelser. Tar vi utgangspunkt i saken over kan det se ut til at loven om drap i større grad fungerte som en rettesnor enn en lov.

Det samme gjelder også i en drapssak fra Alsen i 1628. Erik Madsen Rødningsberg stod tiltalt for drap. Han hadde slått en mann ved navn Esten i hodet med øksen sin.²⁰⁹ Der hvor Olavs nødverge nok var reelt, må Eriks angrep på Esten i beste fall forstås som en framprovosert reaksjon. Erik unnskyldte seg med at Esten hadde beveget på hodet i det han skulle gjengjelde noen ukvemsord med øksen sin, og at han derfor hadde truffet ham i hodet og ikke i skulderen, som var huggets egentlige mål. Også Erik kjøpte sin fred tilbake. Denne gangen var prisen satt til 35 daler.

I tingbøkene nevner fem drap i denne perioden, men det var trolig flere.²¹⁰ I og med at en betydelig del av tingbokmaterialet er forsvunnet, og at vi derfor går glipp av mange år, er det rimelig å anta at vi også går glipp av noen drapssaker. Uansett var drapene få i antall, i hvert fall sammenlignet med den øvrige kriminaliteten. Drapene var også jevnt fordelt over en tjueårsperiode, riktignok med en noe tettere forekomst på slutten av 1620-tallet. Den første saken stammer fra 1623.²¹¹ En spesiell sak hvor en 13 år gammel gutt, tredje juledag 1622, hadde funnet en børs hengende på en husvegg mens de voksne var i kirken. Peder Persen, som gutten het, skal ha vært i følge med den tolv år gamle Jørgen Olsen. Guttene fattet naturlignok interesse for skytevåpenet og Peder, som var den eldste, tok føringen og heftet børsa ned fra kroken. Det han ikke visste var at våpenet var ladd. *Saa gör min fader*, skal han ha sagt før han skjøt to kuler gjennom Jørgens hode.

Rettsaken mot Peder Persen foregikk i to etapper, med en pause på fem år. På grunn av sakens uheldige natur, samt gjerningspersonens unge alder, viste ikke domsmennene annet enn å dømme Peder til bøter. Det var tydelig at det dreide seg om *vådeverk* og ikke drap i

²⁰⁹ JTB 1: 257-258

²¹⁰ Det finnes også et drap begått i Herjedalen, men som av uvisse grunner ble behandlet på tinget i Jemtland. Dette drapet er ikke tatt med i statistikken. Se JTB 1: 240-241 og 254

²¹¹ JTB 1: 66-67 og 247

ordets strengeste betydning. *Vaadeværck, eller de gierninger som skeer imod ens villie: skal midlere straffis end det som skeer met vilie oc forse.* Slik lyder kapitlet om vådeverk i Kristian 4s lovbok.²¹² Uhell skulle altså ikke dømmes like strengt som *drap*. Loven skilte også mellom såkalte "lovlige" og "ikke-lovlige" uhell. Arbeidsulykker var legitime uhell. Kom man i skade for å ta livet noen mens de begge var ute i skogen og hugget ved, ville det trolig bli regnet som vådeverk. Var målet å skade den andre, ville ikke loven være like nådig om den fornærmede part senere døde av skadene. Olav Gjertsen og Erik Madsen kunne derfor ikke dømmes for vådeverk. Peder Persen kunne det.

I gjennomsnitt ble det begått i underkant av 0,3 drap per år i Jemtland i denne perioden. Dette er et minimum. Om vi kun forholder oss til perioden 1621-1628, får vi et mer nøyaktig tall. I løpet av denne åtteårsperioden ble det begått tre drap, noe som gir et antall på 0,4 (rundet opp fra 0,375) drap per år. I tabell 5.4 følger en oversikt over drapsfrekvensen i Jemtland sammenliknet med utvalgte områder og perioder.

Tabell 5.4: Drapsrater

Sted	Tid	Befolkning	Antall drap	Drapsrate pr år ca.
Jemtland	1621-28	9-10 000 ²¹³	3	4: 100 000
Bergen ²¹⁴	1562-71	6000	Ca. 50	83: 100 000
Agder ²¹⁵	1601-1615	46000 ²¹⁶	48	7: 100 000
Norge ²¹⁷	1560-1570	300 000	300-800	10-26: 100 000

Selv målt ut ifra et maksimum tall var drapsfrekvensen i Jemtland betydelig lavere enn raten for Norge, og spesielt Bergen, 60 år tidligere. Sammenlignet med Bergen manglet de jemtske bygdesamfunnene en stor etnisk og sosial pluralisme. Dette var, i mange henseende, to svært ulike samfunn. Men også i forhold til Norge som helhet var drapsfrekvensen lav. Dette må sees i lys av periodeforskjellene. Det er en betydelig konsensus blant historikere om at volden i Norge var dalende fra andre halvdel av 1500-tallet. Vi får derfor ikke et helt riktig bilde av å

²¹² K4s NL: 51-52

²¹³ Befolkningstall er hentet fra Bull 1927: 216-217

²¹⁴ Statistikken er hentet fra Sandnes 1990: 74-75

²¹⁵ Statistikken er hentet fra Løyland 1992: 61-64

²¹⁶ Ibid: s 26

²¹⁷ Sandnes 1990: 79-80

sammenligne det jemtske tallmaterialet fra 1620-tallet med data fra 1500-tallet.

I tillegg til Bergen peker Sandnes på Telemarksbygdene, særlig de i Setesdal og det øvre Telemark, som interessante områder. Strukturelt lignet dette området betydelig mer på Jemtland enn for eksempel Bergen. Det lå avsides til, isolert fra større sentra og med en betydelig grad av autonomi, hvor godseiere ikke hadde klart å etablere noe fotfeste og bøndene eide jorda selv.²¹⁸ Dette er element vi også finner Jemtland, da først og fremst i tiden før Kalmarkrigen. I følge Sandnes ga dette grobunn for å utvikle en egen «heimerett», hvor volden ennå ikke hadde blitt kriminalisert. Dette var *arkaiske* samfunn, skriver han, hvor siviliseringsprosessen ikke var påbegynt, og hvor menneskene trolig hadde mer til felles med vikingene enn 1700-tallets nordmenn. Sammen med Bergen var Telemark og Agder de to høyfrekvensområdene i landet når det kom til drap. Drapsraten var høy, men det er vanskelig å gi noen sikre sifre. Trolig var den ikke fullt så høy som i Bergen²¹⁹

Av de fem drapene jeg har funnet kan tre karakteriseres som uhell.²²⁰ Graden av *uhell* varierer riktignok. Det er ikke riktig å si at Peder Persen og Erik Madsen hadde like stor skyld i sine gjerninger. Et vådeverk bar med seg større grad av uhell enn det å bomme på skulderen og treffe hodet. I tillegg kan omlag halvparten av drapene defineres som nødverge. Kun en gang ser det ut til at noen har blitt dømt fredløs etter å ha forvoldt en annens død. Denne konkrete saken mangler dessverre i kildematerialet og vi finner kun spor av den senere i tingbøkene. Det er derfor vanskelig å gi noe fullgodt svar på hva som hendte, eller om dødsfallet oppstod i den hensikt å drepe. Jeg har faktisk ikke funnet et eneste tilfelle hvor jeg med rimelig sikkerhet kan si at det har blitt begått et *mord*, et overlagt drap.

Det at drap ble begått uten forsett, at det var et *uforsynt* drap, var en forutsetning for at gjerningspersonen kunne bli idømt bøter, skriver Sødal. Drap gjort med intensjon om å drepe ble ansett for å være blant de verste nidingsverk, og skulle straffes deretter.²²¹ Om drapet skjedde i hemmelighet, og gjerningsmannen ikke lyste det på seg, var det, ifølge Imsen, ubotelig. Nidingsverk av denne sorten kvalifiserte til fredløshet, men den fredløse kunne benådes og igjen komme under kongens fred, *landsvist*, dersom kongen viste ham nåde.²²² Selv om Imsens undersøkelse hovedsakelig er lagt til seinmiddelalderen finner vi mange av de samme trekkene også i 1600-tallets Jemtland. Det å «kjøpe sin fred» virker å ha vært en

²¹⁸ Ibid: 78

²¹⁹ Ibid: 78-79

²²⁰ For drapene se JTB 1: 66-67, JTB 1: 257, JTB 2: 96-96, JTB 2: 163-165 og JTB 3: 84-85

²²¹ Sødal 2008: 34

²²² Imsen, Steinar, «Den gammelnorske drapsprosessen», i *Historisk tidsskrift* 2009: 186

etablert praksis, også i denne perioden. Drapene til Olav Gjertsen og Erik Madsen gir derimot ikke inntrykk av å ha vært ubotelige. De var ikke «hemmelige», og virker heller ikke å ha vært intensjonelle. Det burde derfor ikke være nødvendig med benådning. Likefullt ble det betalt drapsbøter. Trolig handlet dette mer om behovet for å kompensere den avdødes familie, enn det hadde med nåde å gjøre.

5.2.2 Et typisk drap?

Kan man snakke om "det typiske drapet" i Jemtland i denne perioden? Selvfølgelig var hver sak unik med tanke på hendelsesforløp, relasjoner, motiv og så videre, men det fantes likevel trekk som gjentok seg. For det første ble alle drapene begått av menn, gjerne som resultat av en krangel som eskalerte. Volden som fulgte synes i mange tilfeller å være tilfeldig, og ofte (ikke hver gang) virker det å ha vært mer et uhell enn et vellykket drapsforsøk. Det er vanskelig å finne en rød tråd med tanke på hvordan drapene ble begått. Det var stor variasjon i våpenbruken. Vi har allerede sett eksempler med øks og skytevåpen. I tillegg til dette benyttet jemtene seg av både stav og kniv, så vel som sine egne hender, i de dødbringende møtene seg imellom.

Erling Sandmo mener det kan være problematisk å snakke om "det typiske drapet". Alvoret og dramatikken de berørte partene må ha følt gjør det vanskelig å sidestille de ulike drapene og redusere de *til variasjoner over en og samme voldelighet*.²²³ Sandmo har et poeng da tingbøkene ofte gir et svært detaljert innblikk i hver enkelt sak. Vi kommer tett inn på de ulike aktørene og kan nærmest skape oss et bilde av personligheten deres. Hver sak er ulik den forrige. Hver historie unik. Det blir derfor ikke rett å snakke om et typisk drap. Likevel må det erkjennes at det fantes likheter, på samme måte som det fantes ulikheter.

5.3 Voldens karakter

Voldsbruken i Jemtland virker ikke å ha vært spesielt høy. En del vold var det, men sammenlignet med bildet som gjerne gis av det tidligmoderne samfunnet var ikke volden så dominerende, i hvert fall ikke om vi legger tingbøkene til grunn for vår oppfatning av den. Riktignok må vi anta at en stor del av den faktiske volden ikke endte opp på tinget. Det virker ikke usannsynlig at mye av volden, og da kanskje spesielt den begått i hjemmet, forble en sak mellom de berørte partene, og at myndighetene i mange tilfeller ble holdt utenfor. Selv om

²²³ Sandmo 1999: 178

langt fra alle voldshandlinger som ble klaget inn var særlig alvorlige, var det trolig i første rekke de mer brutale som endte opp i retten. Sannsynligvis havnet kun en mindre del av alle faktiske hendelser opp på de respektive tingene.

I henhold til drap finner vi kun et tilfelle hvor gjerningspersonene synes å ha blitt dømt fredløs. Fiskale straffer, slik som i tilfellet med Erik Madsen, virker å ha vært mer vanlig. Dette kan tyde på at offerets familie hadde en del å si i henhold til straffeutmålingen. Selv i tilfeller som vanskelig kunne forsvares med nødverge, foretrakk den avdødes slekt økonomisk erstatning. Dette gir et bilde på et samfunn hvor et standardisert rettsapparat ikke helt og fullt hadde klart å feste grepet om den lokale rettsoppfatningen.

Volden var stort sett mild og de fleste saker hørte hjemme under loven om *puust oc næffuehug*. Angrepene dreide seg gjerne om knyttneveslag eller tilsvarende. I de fleste tilfeller ble den begått av menn, mot menn. Sandnes skriver at voldskulturen i førmoderne tid artet seg ulikt mellom de forskjellige landsdelene. Bruken av kniv ser ut til å ha vært mer vanlig på Øst- og Sørlandet, enn i for eksempel Trøndelag hvor det var vanligere å slå. Videre hevder han at man ikke kan tegne et korrekt bilde av volden i Norge i eldre tid uten å vise til knivens rolle.²²⁴ I Jemtland finner vi åtte tilfeller av knivstikk, seks av dem fra perioden etter 1634.²²⁵ I tillegg til dette forteller tingbøkene om fem tilfeller hvor kniven kom frem uten at den ble brukt til å forårsake sår. Kniven var altså godt representert også i Jemtlands tilfelle. Men om vi sammenligner situasjonen i Jemtland med det bildet Sandnes tegner av 1500-tallets Norge - et sted hvor ølet fløt og kniven satt løst - kan det i førstnevntes tilfelle se ut som om kniven i økende grad forble liggende ubrukt i sliren.

5.4 Vold og ære. En sammenheng?

1600-tallssamfunnet opererte med to konkurrerende sanksjoner i møte med æreskrenkelser. Den statlig-juridiske, hvor man med bakgrunn i lovverket straffet og gjenopprettet den krenkede ære og den arkaiske hvor man øvde vold som et middel for å retablere sin heder. I sistnevntes tilfelle ser vi at retten kom til å slå hardt ned på denne formen for selvjustis, voldshandlinger var jo lovstridige. Det fantes helt klart en ambisjon om større kontroll i henhold til volden. For statens del må ønsket om bøteinntekter, samt behovet for å hevde sitt sanksjonsmonopol være forklarende for denne praksisen som mange historikere mener skjøt

²²⁴ Sandnes 1990: 80-82

²²⁵ Et dødelig og sju ikke-dødelige. Se JTB 1: 112, JTB 1: 156, JTB 2: 22, JTB 2: 90, JTB 2: 96 (drap), JTB 2: 107, JTB 2: 115-116 og JTB 3: 56

fart i denne perioden. Nå var det ikke slik at tinget fungerte som en motpol til befolkningen. Det kunne riktignok oppstå konflikter hvor loven og folket hadde fundamentalt ulike syn, men det var likevel ikke normen at tinget konsekvent gikk imot befolkningens ønsker og behov. Ofte ser det ut til at innbyggernes agenda samsvarte godt med rettens ambisjoner.

I slike samfunn, hvor immaterielle verdier var av større betydning enn i dagens, må behovet for å forsvare navn og rykte ha vært mer pressende. Særlig i situasjoner hvor ens egen verdi ble vurdert var det viktig å opptre med styrke. Bruken av vold var på mange måter en oppvisning av styrke og et svar på utfordringen. En bør likevel ikke tillegge disse mekanismene for mye betydning. Vi kan sjeldent vite om en voldshandling oppstod som en demonstraasjon av styrke eller kun som svar på en provokasjon. Selv om dette for så vidt er to sider av samme sak er poenget er at vi som historikere sjeldent kan fastslå motivet bak en handling. Vi vet ikke hva menneskene tenkte og følte, men gjennom vitneutsagn og refererte hendelsesforløp kan vi noen ganger argumentere for en mulig kausalitet.

5.5 Tingets disiplin

Jeg har tidligere argumentert for en mulig sammenhengen mellom ære og vold, og at volden kan ha vært en videreføring av den verbale krenkelsen. Mange saker artet seg også slik, men i langt fra alle tilfellene resulterte ordbruken i håndgemeng. Inkluderer vi drapssakene i statistikken finner vi omlag ti av totalt 68 saker hvor volden oppstod som et middel for å beskytte ære og rykte. Jeg vet ikke om dette er så veldig forskjellig fra vårt eget samfunn. Vi må nesten vi anta at flere voldsepisoder, hvor det i kildene ikke oppgis de bakenforliggende årsakene, kan ha oppstått i kjølevannet av ærekrenkende utsagn. Tingbøkene nevner likevel langt flere ærekrenkelser som ikke resulterte i vold enn motsatt. Disse menneskene må da ha foretrukket å ordne opp på tinget.

Lokalbefolkningen brukte tinget som en disiplinierende instans. I tillegg til å være en arena hvor man kunne få tilbakevist potensielt skadende påstander, hadde lokalbefolkningen her en mulighet til å ansvarliggjøre lovbrøyttere for sine ord og gjerninger. Som et alternativ til å bruke vold, noe man selv risikerte å bli straffet for, kunne konflikter løses innenfor tingets mer ordnede rammer, med øvrigheten og likemenn som vitner.

Øvrigheten brukte på sin side tinget til å disiplinere bondebefolkningen. Erling Sandmo skriver at volden, slik vi forstår den i dag, ble konstruert på denne tiden. Det vil si kategorien *vold*. Handlingene fantes der, men de var ikke kategorisert som en enhet. Selv om begrepet *vold* på ikke ble brukt om slike handlinger, ser vi en stadig mer ensartet rettspraksis.

Både illegitime, så vel som mer legitime handlinger, ble fanget opp i myndighetenes søken etter å forenkle et juridisk problematisk område.²²⁶

Som vi ser hadde bygdetinget et dualistisk disiplineringselement. Det ble brukt av lokalbefolkningen, som istedenfor å risikere at situasjonen eskalerte, kunne benytte tinget som en skueplass, en arena for å bevise sin ære og få sine motstandere straffet. Dette kunne også virke begrensende på voldsutøvelsen da vold ikke lenger ble et nødvendig onde i kampen mot verbale angrep. Utviklingen av rettsvesenet og kategoriseringen av volden gjorde det også lettere for myndighetene å bekjempe og straffe slike handlinger. Sødal nevner høyere bøter, strengere straffer, som bl.a. dødsstraff for drap, og en mer effektiv administrasjon som prøvde på at statsmakten strammet grepet i henhold til volden og annen kriminalitet.²²⁷ Fysiske overgrep ble i voksende grad en sak som også angikk øvrigheten.

5.6 Et voldelig samfunn?

Sammenligner vi situasjonen i Jemtland på første halvdel av 1600-tallet med Jørn Sandnes arbeid om volden, da særlig i Bergen, på siste del 1500-tallet blir det som å betrakte to ulike verdener. Det ble begått drap og det fantes grov vold også i Jemtland, men omfanget var mye mindre. Selv om det ikke er helt rettferdig å sammenlikne to så forskjellige samfunn som Bergen på 1560-tallet, og Jemtland på 1620-tallet, gir ulikhetene en indikasjon på variasjonene i tid og rom.

«Alt tyder på at 1500-tallet fysiske vold er en forlengelse av middelalderens vold, en siste utløper av «vikingkulturen» (...) 1500-tallet var i Norge neppe en tid med økende voldsbruk, heller en tid med begynnende «sivilisering». Denne prosessen var – i hvert fall i deler av landet – ennå ikke kommet så langt. Men skjøt stor fart på 1600-tallet.»²²⁸

Dette sammenfaller fint med Norbert Elias siviliseringsbegrep. I likhet med duellen, som vi vet sprang ut fra det verdslige aristokratiets krigsideologi, kan nedgangen i vold tolkes som et resultat av påvirkningen fra høyere sosial lag. Den post-militante adelens nye gentlemanaktige etikette må i så fall ha «smittet» nedover i samfunnet, og over tid også endret adferdsmønsteret til den norske bondebefolkningen.

Tar vi for oss forholdene i Telemark sammenlignet med de i Jemtland, får vi et bedre grunnlag for en fruktbar diskusjon. Dette var områder som delte en del likhetstrekk. De var

²²⁶ Sandmo 1999: 222

²²⁷ Sødal 2008: 82

²²⁸ Sandnes 1990: 84

begge perifere og hadde i varierende grad trekk av selvstyre og selveie. Det kan derfor være interessant å spørre seg hvorfor volden var så utbredt i det ene området og ikke i det andre. Periferi og autonomi alene kan vanskelig forklare den høye voldsraten i Telemark, i og med at de samme forutsetningene var gjeldene også for Jemtland. Jeg finner det dessuten vanskelig å tro at befolkningen ble så mye mer voldelig uten øvrighetens rigide kontroll. Levde telemarkingene i et mer arkaisk samfunn, slik Sandnes hevder? Kanskje. Det er vanskelig å gi noe tilfredsstillende svar på hvorfor ulikhetene var så store. Forskjellene i kildebruken gjør også sammenligningen problematisk. Det finnes ingen tingbøker fra 1500-tallet. Der hvor jeg har benyttet meg av rettsprotokoller for å gi et bilde på volden i Jemtland, bygger Sandnes i stor grad sin fremstilling av Telemark på kvalitative skildringer fra samtiden. Han forteller blant annet om en prest, Peder Claussøn Friis, som peker ut Telemark som stedet hvor det ble begått flest drap. Et annet samtidig vitne, Jens Nilssøn, biskop i Oslo, skrev på 1590-tallet om den høye forekomsten av vold og drukkenskap i Telemark og Grenland.²²⁹ Nå skal det sies at disse beretningene lar seg støtte av diplomaterialet. For som Sandnes påpeker stammer 22 av de 31 drapssakene som kan stedfestes fra Telemark og Agder. Til sammenligning kan bare ett av disse drapene spores tilbake til Jemtland, noe som indikerer at området heller ikke var særlig plaget med dødelig vold i tiårene før denne oppgavens periodisering.²³⁰

Det er liten tvil om at Norge, og ja - kanskje spesielt Telemark, var betydelig mer voldelig på 15- og 1600-tallet enn det har vært siden. Samtidig ser vi at det var store geografiske forskjeller innad i landet. Selv om 1500-tallets Telemark, av kildemessige årsaker, vanskelig lar seg sammenligne med 1600-tallets Jemtland, finnes det andre områder som godt kan stilles opp mot vårt. Sandnes nevner Agder som en del av samme høyfrekvensområde som Telemark. Margit Løylands forskning viser en betydelig nedgang i den grove volden. Med en drapsrate på ca. 7 pr 100 000 innbygger var ikke Agder på starten av 1600-tallet i veldig større grad enn Jemtland hjemsøkt av manndrap.²³¹ Når vi kommer til midten av århundret ser vi at forekomsten har blitt enda lavere. Fra de 48 drapene Løyland registrerer i perioden 1601-1615, må fallet ned til fjorten 45 år senere, anses som betydelig. Også bruken av kniv og øks gjennomgikk en anselig nedgang i løpet av 1600-tallet, samtidig som hyppigheten av den milde volden, slag o.l., gikk opp.²³² Dette støtter teorien om 1600-tallet som en periode med «sivilisering» med tanke på at Agder på 1500-tallet, og da særlig

²²⁹ Sandnes 1990: 75-76

²³⁰ Ibid: 72

²³¹ Se tabell 5.4

²³² Løyland 1992: 61-64

innlandsbygdene, var et arnested for drap og andre brutale voldsgjerninger; et karaktertrekk som ble stadig mindre gjeldene når vi beveger oss utover 1600-tallet. Kan Jemtland vise til en lignende utvikling? Skal vi tro Sandnes var nok ikke området plaget med den samme brutaliteten, selv ikke i perioden som gikk foran den undersøkelsen er lagt til. Det blir derfor vanskelig å peke på noen nedgang i volden, både den milde så vel som den grove. En logisk slutning tilsier likevel at samfunnet bevegde seg i retning av mindre og mildere voldskultur, da dette har blitt påvist å være trenden andre steder i landet. Tidsspennet i denne oppgaven gir derimot ikke noe godt utgangspunkt for å trekke noen slutning basert på tallmessighet, da en periode på omlag tjue år, med varierende kildedekning, dessverre er for kort tid til å påvise noe endring i atferdsmønstret. Likevel ser vi en nedgang i antall voldssaker sammenlignet med andre typer forbrytelse. Om vi forholder oss til de to periodene med tilsvarende god kildedekning, ser vi at volden gikk fra å oppta i overkant av 20 prosent av kriminaliteten i tiden fra 1621 til 1624, til under 15 prosent i perioden 1634-1637. Dette er tross alt en nedgang. En nedgang som passer godt med utviklingstrendene i tiden. De jemtske tingbøkene alene gir derimot ikke noe godt bilde på kriminalitetsutviklingen. Hvorvidt nedgangen i kildene viser en reell nedgang, eller om den kun er et resultat av manglende kildedekning er det vanskelig å si noe om. Den betydelige økningen i antallet opposisjonssaker gjør også den prosentvise andelen voldssaker mindre. Likevel er det en kjensgjerning at volden på 1630- og 40-tallet opptok en mindre del av den totale kriminaliteten.

Om vi går lenger tilbake i tid og sammenligner funnene fra første halvdel av 1600-tallet med sakefallet fra 1560-tallet ser vi at det har skjedd en nokså betydelig nedgang i den registrerte voldsbruken. Hvor i overkant av 15 prosent av sakene i tingbøkene (1621-1643) omhandler vold, dreier nesten 24 prosent av innbetalingene i sakefallet fra 1564-67 seg om voldsbøter.²³³ Volden var også kvalitativt ulik i den forstand at bruken av øks og kniv virker å ha vært betydelig vanligere i det sekstende århundre. Dette passer godt med det veletablerte synet på volden og voldsutviklingen i perioden. Sandnes sin teori om 1500-tallet, som en tid med begynnende sivilisering og en reduksjon av den grove volden, passer derfor godt med forskjellene vi finner i de jemtske kildene.

Ser vi på forholdet mellom øks og kniv, og neveslag/stump vold i henholdsvis Jemtland og Agder oppdager vi noe interessant. I Jemtland ble 13 av 63 tilfeller av den ikke-dødelige volden begått med kniv eller i øks. For Agder fant det, i tidsrommet 1601-1615, sted 471 episoder med kniv- og økseveld. Det vil si over halvparten av de i alt 754 tilfellene av ikke-

²³³ Se tabell 7.2

dødelig voldsbruk. Tar vi hele 1600-tallet med i betraktningene ser vi at det i 819 av totalt 1381 tilfeller ble brukt kniv eller øks.²³⁴ Godt over halvparten av voldsbruken ble gjort med våpen i hånd. Kniv og øks står i Jemtlands tilfelle kun for litt over en femtedel av den ikke-dødelige volden. Her var trenden langt på vei knyttneveslag. Volden i Jemtland var altså mildere enn den Løyland har påvist fant sted på Agder. Ikke bare var drapsraten lavere, også andelen av kniv- og økseveld var betydelig mindre. Dette sammenfatter forøvrig fint med det Sandnes skriver om regionale forskjeller i voldsbruken. Jemtland legger seg her på linje med Trøndelag, og vi kan snakke om en midt-norsk voldskultur som på mange måter var mildere enn den vi finner på Øst- og Sørlandet.

Volden kunne oppstå som svar på verbal æreskrenkelse, men den kunne også være av en æreløs art. Nidingsverk, slik som lemlestelse og forsynte drap, ble betraktet som noe ussel og nedrig. Dette lot seg speile i de strenge straffene som gjerne fulgte. Den milde volden, samt den gjort uten særlig grad av intensjon, virker å ha vært mer legitim. Ikke i den forstand at den ble ignorert av myndighetene, for det ble den ikke. Så godt som alle voldssaker ser ut til å ha blitt straffet, eller i det minste endt med at den tiltalte betalte et pengebeløp. Det at disse sakene ble stevnet for tinget tyder dessuten på at befolkningen, eller i det minste deler av den, ikke anså voldshandlinger for å være en sak som kun angikk to parter. Det virker å ha vært en holdning blant mange at domsmakten skulle ha siste ord, og at den skulle være en garantist for sikkerhet og et rettfærdig oppgjør, noen ganger i tråd med, og andre ganger i konflikt med ærekulturens verdisystem. Den «legitime» volden ble ikke straffet like hardt. Mulighetene for soning eller forlik mellom partene virker å ha vært mer sannsynlig i tilfeller hvor volden var lettere å akseptere. Nidingsverk skilte seg fra den typiske volden ved at den var intensjonell, særs grov eller som vi har sett krenkende for offeret. Ble man dømt niding mistet man æren, og tilsynelatende også livet i noen tilfeller.

I tingbøkene skapes det et inntrykk av Jemtland som en rekke små samfunn hvor «alle kjente alle»; hvor den grove volden bærer preg av å være tilfeldig, og drap best kan forstås som uhell. Det er vanskelig å danne et bilde av jemten som en beryktet voldsforbryter eller drapsmann. Lite tyder på at han ønsket å skade, eller drepe, sine naboer. Volden skjedde gjerne i affekt. I flere saker som resulterte i dødsfall, avgikk ikke offeret med døden før senere. Hadde voldshandlingene funnet sted i dag, er det ikke sikkert at de hadde endt slik de gjorde. Ferdinand Linthoe Næshagen peker på dette i sin artikkel om volden fra 1500-tallet til

²³⁴ Løyland 1992: 145

i dag.²³⁵ Næshagen mener kriminalitetshistorikere gjør en alvorlig forbigåelse når de ikke tar i betraktning at moderne legevitenenskap redder liv til personer som i tidligere tider ville avgått med døden. Han bygger sin argumentasjon på arbeidet til den amerikanske professoren og yrkesmilitære Dave Grossmann som ramser opp en rekke medisinske nyvinninger slik som penicillin, systematisk kirurgi og Semmelweiss hygieniske prinsipper, i tillegg til et utbygd kommunikasjonsnettverk som gir raskere behandling og en profesjonell arbeidstokk bestående av leger, sykepleiere o.l., som faktorer til at dødeligheten har gått ned. Poenget er at voldsofre i dag har en mye mindre sjans for å dø enn tilfellet var bare for noen tiår siden.²³⁶ Det er derfor langt fra sikkert at Per Eriksen, som døde ni dager etter volden inntraff, ville avgått med døden om hendelsen hadde funnet sted i dag. Bevæpnet med et slikt argument er det mulig å argumentere for at drapsraten ikke var så mye høyere der og da, enn her og nå.

På spørsmålet om hvorvidt dette var et voldelig samfunn eller ei, vil jeg svare et forsiktig nei. Volden var utbredt, men den grove volden virker sjeldent å ha vært intensjonell. Den som ble begått med intensjon kom i mange tilfeller som et nødvendig resultat av det førmoderne samfunnets reaksjon på æreløshet. Alkoholens rolle må heller ikke undervurderes. Sjansen for at en krangel gikk over til voldsbruk virker å ha økt i takt med øl-konsumet. Med drikke innabords ble situasjonen fort mer kaotisk. Kontrollen ble mindre og uhell oppstod. Ofte var det tilfeldigheter som avgjorde om mannen ble drapsmann eller ei.

I henhold til æreskrenkelser ser vi en trend hvor de fleste heller valgte å gå rettens vei. Fysiske gjengjeldelser forekom, men var ikke den vanligste måten å håndtere slike saker på. Dette tyder på at folks tiltro til, og oppslutning rundt, tinget var betydelig. Det er lite som minner om de bloddryppende beretningene vi finner i Jørn Sandnes studier av volden i Bergen og Telemark. Jemtene virker på mange måter å ha vært et fredelig folkeslag, i det minste sammenlignet med sine mer sydlige landsmenn i det foregående århundret.

²³⁵ Næshagen, Ferdinand Linthoe, «Den kriminelle voldens U-kurve fra 1500-tall til nå», i *Historisk tidsskrift* 2005: 9

²³⁶ *Ibid*: 9-10

6. Ulydighet mot Gud og kongemakt

- Om øvrighetsmotstand og religiøse brudd

Dette kapitlet handler om ulydighet; om lovbrudd som oppviste en form for motstand mot øvrigheten, eller som brøt med religiøse lover og bestemmelser.

Kategorien øvrighetsmotstand er kanskje den som favner bredest. Det er også den som er hyppigste nevnt i tingbøkene. Espen Andresen har tatt for seg forholdet mellom jemtene og den stadig mer tilstedeværende øvrigheten i sin hovedoppgave fra 1997. Han har i første rekke konsentrert seg om å se på hvordan den tette integrasjonen i tiårene etter Kalmarkrigen fikk følger for det gamle provinskommunale fellesskapet.²³⁷ For min egen del har målet vært å gi ett bilde på motstanden med utgangspunkt i tingbøkene.

Jørn Sandnes peker på en viktig forskjell mellom den europeiske og den norske bondemotstanden. Hvor den i land som Tyskland og Frankrike i første rekke rettet seg mot jordeierne, var den for Norges vedkommende, og da særlig etter reformasjonen, rettet mot kongen og hans representanter.²³⁸ Sandnes har en noe bredere kategorisering av øvrighetsbrudd enn det jeg har og har blant annet regnet økonomiske lovbrudd (ulovlig handel, jakt o.l.) som opposisjon.²³⁹ Min egen definisjon ligger tettere opp mot Margit Løylands som anser øvrighetsmotstand/opposisjonsbrudd å være en samlebetegnelse for lovbrudd som oppviser en motstand mot styresmakter, lover og forordninger.²⁴⁰ Jeg har ikke inkludert økonomisk kriminalitet (ulovlig jakt o.l.) selv om dette på mange måter kan forstås som øvrighetsmotstand. Denne kategorien vil nærmest fungerer som en restkategori hvor jeg samler opp saker som vanskelig lar seg plassere andre steder. Det er likevel noe som definerer de, men jeg tror ikke det nødvendigvis har med en prinsipiell motstand å gjøre. Det er mer fruktbart å ta utgangspunkt hvilken effekt de hadde; hvem de rammet. Øvrighetsmotstand vil i denne sammenheng være lovbrudd som viste en motstand mot og/eller var til hinder for øvrigheten og dens virke.

Med tanke på hvordan jemtene hadde det på første halvdel av 1600-tallet er det naturlig å forvente spor etter en nokså betydelig motstand i kildene. Tiårene etter Kalmarkrigen kjennetegnes av fratatte rettigheter, mindre selvråderett og periodevis feilslåtte

²³⁷ Andresen 2000: 126-127

²³⁸ Sandnes 1990: 94

²³⁹ Ibid: 96

²⁴⁰ Løyland 1992: 73

avlinger, men skal vi tro Edv. Bull bedret forholdet seg utover 1630- og 1640-tallet. Uviljen fra sentralmakten ble mindre, samtidig som de økonomiske forholdene bedret seg. Det var til og med vekst i folketallet.²⁴¹ Med bakgrunn i disse opplysningene burde vi forvente en mulig endring i kriminalitetsmønsteret. Anslagsvis en nedgang i lovbrudd definerbare som opposisjon.

6.1 Stevnefall

Stevnefall var når man uten gyldig årsak unnlot å møte opp ved stevning. I de jemtske tingbøkene finner 32 tilfeller av stevnefall, noe som tyder på at dette var en nokså vanlig forbrytelse. Sødal peker på den lange strabasiøse reisen mange måtte ta for å komme seg til tinget som en mulig årsak til stevnefall i Agder.²⁴² Jeg har den samme årsaksforklaringen i henhold til Jemtland. Lange reiseveier har nok også her vært en årsak til manglende oppmøte.

En annen forklaring tilsier en manglende respekt for, eller tillit til, rettssystemet. Det finnes belegg for å anta at dette har vært tilfellet i noen saker. Morten Orviken hadde blitt stevnet av Peder Olsen for en voldsdom han ikke hadde fyllestgjort. Da Morten ikke ønsket å møte, eller hadde sendt noe forfallsvitne i sitt sted, ble han dømt til å bøte en mark sølv for stevnefall, samt betale Peder for sin kost og tæring.²⁴³ Dette eksemplet viser en større trassighet enn tilfellet ofte var i slike saker. Det var nok de som følte en motvilje mot øvrigheten. Kanskje på grunn den strenge behandlingen jemtene fikk etter 1613

Jorunn Dobbe er usikker på om stevnefall bør regnes som opposisjon. Også hun peker på reiseavstand og vanskeligheter med å komme seg til tinget som den kan hende viktigste grunnen til slike forseelser. I noen tilfeller var det nok et uttrykk for protest, men som med Jemtland har trolig andre faktorer spilt en større rolle.²⁴⁴ Likevel, om reisen var lang og strabasiøs ble trolig terskelen for å holde seg hjemme lavere om man i tillegg hadde et anstrengt forhold til makten.

6.2 Skysspliktforsømmelse

Det kan også her diskuteres om hvorvidt det er snakk om motstand eller forsømmelser. I mange tilfeller var det nok først og fremst forsømmelse og ikke så mye motstand som lå bak. På samme måte som med stevnefallet må det også for skysspliktforsømmelsens del antas at

²⁴¹ Bull 1927: 216

²⁴² Sødal 2008: 61

²⁴³ JTB 1: 123-124

²⁴⁴ Dobbe 1996: 195-196

reiseveien har hatt en del å si for antallet saker. Lange reiseveier kan ha gjort det problematisk å møte på tinget. Fra Jemtland finner vi i alt 34 tilfeller hvor skyssplikten har blitt brutt.

I noen tilfeller vil det være mer riktig å snakke om opposisjon. Brudd på skyssplikten bar trolig med seg et større element av øvrighetsmotstand enn stevnefallet. Skal vi tro tradisjonen var nok ikke det å skyss fogden så populært. «Som skatteinnkrever og offentlig påtaler må han ofte ha hatt en vanskelig oppgave i møte med mer eller mindre motvillige bønder», skriver Sødal.²⁴⁵ Fogden var blant bygdas minst populære menn. Særlig upopulær var han nok blant de som tidligere hadde vært på kant med loven og hvis erfaring med fogden var av den mindre lystbetonte sorten. Det er lett å forstå gleden man kunne få av å la ham vente på et skyss som aldri kom. En dyrekjøpt glede vel og merke. Brudd på skysspliktsbestemmelsene ble straffet med bøter.

Det å skofte skyssplikten på bakgrunn av lang reisevei var likefullt et brudd på loven og må regnes som motstand mot øvrigheten. Det er sannsynlig at motstanden, der mistanke om motstand kan påvises, gikk mer mot selve gjøremålet enn mot øvrigheten. Skyssplikten eksisterte uansett som et redskap for å administrere området. Brudd på skyssplikten må derfor forstås som en motstand mot øvrigheten.

I 16 av de 34 sakene som handlet om brudd på skyssplikten kan det se ut til at tre eller flere personer ble stevnet samtidig.²⁴⁶ På det meste stod 21 personer tiltalt for brudd på skysspliktsbestemmelsen. Dette kan tyde på en organisert motstand. Der hvor en persons unnløstelse godt kan forstås som forsømmelse, eller «forglemmelse», vil det i tilfeller med seks, sju eller flere tiltalte være vanskelig å peke på noe annet enn motstand, særlig når vi ser at dette til stadighet gjentok seg utover perioden. Skysspliktsforsømmelse hadde nok derfor et betydelig element av nekt i seg.

6.3 Betalingsunnløstelse

Her er tvilen om opposisjon kanskje enda større. Det kan diskuteres hvorvidt dette i det hele kvalifiserte som kriminalitet. Fattigdom, og ikke trass, virker ofte å ha vært hovedgrunnen til manglende innbetaling, men det fantes også de som oppviste en motvilje som må forstås som noe mer enn bare nød.

Dette var ikke rike mennesker, og grensen mellom det å holde tilbake skyld på bakgrunn av behov, og det å la være å betale fordi det passet seg, kan virke uklar. I alle

²⁴⁵ Sødal 2008: 58

²⁴⁶ Se JTB 1: 4, JTB 1: 29, JTB 1: 43, JTB 1: 119, JTB 1: 119-120, JTB 1: 123, JTB 1: 177, JTB 1: 183, JTB 1: 190, JTB 1: 221-222, JTB 1: 226-227, JTB 2: 1, JTB 2: 11, JTB 2: 40, JTB 2: 46 og JTB 2: 118

tilfeller hvor det ser ut til å ha vært en slags enighet om uskyld, hvor domsmennene godtok at bonden ikke kunne betale denne gangen og utsatte betalingen litt til, har jeg valgt å la tvilen komme ham til gode og la ham unnslipe statistikken for denne gang. Det er gjerne ordlyden som avgjør om jeg har regnet en sak for å være betalingsvegning eller bare fattigdom. Kommer det frem av ordbruken at det har blitt vist motvilje har jeg valgt å definere det som øvrighetsbrudd. De fleste sakene ligger derimot et sted mellom disse to punktene, et sted på akse mellom nød og nekt.

6.4 Domrov og annen forakt for retten

Det hendte noen ganger at dommen ikke ble fullbyrdet. Om f.eks. en bonde hadde hugget ved i sin nabos skog og ble dømt til å betale erstatning for dette, og han ikke gjorde som retten hadde befalt, risikerte han å måtte bøte for domrov.

I tillegg til domrov finner vi også andre former for rettsforakt. Det handlet da gjerne om en form for oppførsel som var til hinder for rettsutøvelsen. Et eksempel på dette finner vi fra Rødøns tinglag i 1621.²⁴⁷ Erik Pedersen hadde kommet inn på tinget bedrucket og bevæpnet med en hammer, noe som ikke falt i god jord hos domsmennene. Hammeren ble konfiskert og Erik bøtelagt. Dette og lignende eksempler kan tyde på at retten og dens virke ikke alltid hadde legitimitet i befolkningen.

Tabell 6.1: Øvrighetsbrudd

Typer	1621-24	1625-28	1634-37	1638-43	Sum
Stevnefall	14	4	9	6	33
Skysspliktsforsømmelse	11	12	10	1	34
Betalingsunnløstelse	7	4	9	2	22
Forakt for retten	6	0	2	1	9
Generell ulyd	4	0	4	0	8
Annet	4	4	13	4	25
Sum:	46	24	47	14	131

²⁴⁷ JTB 1: 21

6.5 Religiøse brudd

Religiøse brudd er en sammensatt kategori. Det å forsømme gudstjenesten, drikke alkohol på helligdager eller gjerne en kombinasjon av disse er eksempler på slike. Andre mer alvorlige tilfeller gikk på bruken av trolldom. Vi finner kun en ordentlig trolldomsprosess fra Jemtland i dette tidsrommet, men tingbøkene nevner flere beskyldninger som i varierende grad ble fulgt opp av myndighetene.

Bodil Erichsen skriver at *helligbrøde* var brudd på helligdagsbestemmelsene. Arbeid på helligdager, søndager inkludert, var forbudt og særlig alvorlig var det å arbeide under gudstjenesten. Det ble også regnet for helligbrøde å holde fest mens Guds ord ble ytret i kirkerommet.²⁴⁸ En stor del av de som ble dømt for helligbrøde i Jemtland ble nettopp det fordi de forsømte gudstjenesten og/eller drakk øl på forbudte tider.²⁴⁹

Jeg har definerte all saker hvor religiøse bestemmelser/normer ble krenket som religiøse brudd. Dette inkluderer også trolldomssaker, selv om disse var sjeldne. Religiøse lovbrudd var ikke blant de vanligste lovbruddene, men de kan likevel fortelle noe om hvordan jemtene praktiserte sin religion, eller helst: hvordan de ikke skulle praktisere den. En sak fra Offerdal i 1622 gjør nettopp det.²⁵⁰

Olav Nilsen, stedets pastor, ble bedt om å forklare det angivelige avguderiet som hadde funnet sted i sognet. Pastoren var selv uskyldig. Han hadde til og med skrevet et brev til biskopen for å klargjøre sin egen rolle i denne uheldige situasjonen. I forklaringen kom det frem at han – Olav Nilsen – hadde fått vite at det fantes noen kapeller ute i skogbygden, og at det i disse hang noen bilder. Dette var bilder som hadde blitt fjernet fra sognekirkene etter Reformasjonen, men som hadde funnet veien inn i noen private kapell, hvorav et av dem lå under gården Landøen. Dette var uansett ikke noe som nylig hadde hendt. Allerede for to år siden skal Olav ha diskutert saken med herr Peder - prosten i Brunflo, samt Baltazar Karre – den daværende fogden, og stiftskriveren. Hvorfor det ikke ble gjort noe allerede den gang kan vi bare spekulere i. Pastorens egen mening var at disse gudshusene nå måtte fjernes, og gjerne flyttes til hans egen gård, eventuelt selges videre. Om de kunne vise seg å være til nytte for sognekirken var det vel og bra. Sine bortkomne sognebarn ønsket han derimot stilt til rette for den motvilje mot «Guds hellige og klare ord» de hadde oppvist

Deretter gav Ole Gudfastsen sitt vitnemål. Han hadde hørt Magdalena i Åsen fortelle

²⁴⁸ Erichsen 1993: 221

²⁴⁹ Se JTB 1: 99, JTB 1: 109-111, JTB 1: 136-137, JTB 1: 179, JTB 1: 194-195, JTB 1: 229 og JTB: 243-244

²⁵⁰ JTB 1: 18-20

om den gang hun som førstegangsfødende hadde fått hjelp av en kvinne ved navn Kirsten Flatmo. Magdalena hadde ligget i nær åtte dager og lidd da Kirsten kom og besøkte henne. Hun rådet henne til å besøke kapellet i Landø for å gi noe til bildet, så hun *kunde forlössis Aff födzellspine*. Hun lovte da at dersom om hun ville forløse snart skulle hun oppsøke kapellet. En tid senere gjorde hun reisen, og gav et halstørkle til bildet av st. Laurits. Det ble gjort kjent at også andre hadde ofret klær til st. Laurits. Dette ble ført frem for retten og brent. Dommen som ble avsagt satte en effektiv stopper for det som må betegnes som en levning av det katolske Jemtland. Kapellene ble revet og de som hadde brukt de måtte stå kirkens disiplin, samt gi noe til de fattige.

En mulig forklaring på dette fenomenet er å finne i regionens kirkeadministrative historie. Den jemtske kirken lå i middelalderen under Uppsala, og ble først lagt under norsk administrasjon med freden i Stettin i 1570.²⁵¹ Det er grunn til å tro at den svenske kirken, i hvert fall på noen områder, gjennomgikk en mer moderat reformasjon enn den dansk-norske. Selv om helgenkulten ble forbudt i Sverige i 1544, fortsatte helgenene å oppta en viktig plass i kirkerommet. Det var aldri aktuelt å fjerne de fra kirken, verken liturgisk eller fysisk (avbildninger). Ifølge den svenske historikeren Lars-Olof Larsson må dette forklare hvorfor en så stor del av den middelalderske kirkekunsten fortsatte å eksistere i de svenske kirkene også etter reformasjonen.²⁵² Dette kan også forklare hvorfor det fremdeles fantes helgenbilder i de offerdalske kapellene på 1620-tallet. Overgangen fra den katolske lære til den lutherske må dessuten forstås som en langsom prosess. Selv om reformasjonen skjedde raskt, tok nok den mentale utviklingen lengre tid. Det er derfor ikke unaturlig at vi finner spor etter katolsk tankegods også på 1600-tallet.

6.6 Et trassig folk?

Det er vanskelig å se at foregikk noen nedgang i jemtenes uvilje mot sin øvrighet. Vi ser derimot en ganske voldsom økning av andelen opposisjonssaker. Nå speiler nødvendigvis ikke dette en større motstand i befolkningen. Disse lovbruddene trenger ikke gi et riktig bilde på den reelle misnøyen. I mange tilfeller ser ikke motivet ut til å ha vært av en utpreget rebelsk karakter. Det er likevel logisk brist i at opposisjonssakene blir flere samtidig som de økonomiske forholdene bedres. En mulig forklaring tilsier at mengden lovbrudd ikke nødvendigvis gikk opp, eller holdt seg stabil for den saks skyld, men at myndighetene i

²⁵¹ Brøme 1945: 156-157

²⁵² Larsson, Lars-Olof, *Gustav Vasa- landsfader eller tyrann?*, Stockholm 2002: 323-324

økende grad valgte, eller ble bedre i stand til, å fange opp slike saker. Kanskje tyder oppgangen på en større vilje til å straffe slike lovbrudd, da det var naturlig for øvrigheten å forsøke å få bukt med lovbrudd som var til hinder for den administrative driften.

Øvrighetsmotstand var den vanligste formen for lovbrudd. Selv om dette er en kategori som favner bredt, ser vi at både stevnefall og skysspliktsforsømmelser var blant de mest hyppige lovovertredselsene oppført i tingbøkene. Til sammen opptar disse om lag halvparten av alle opposisjonssaker, og var omtrent like vanlige som den samlede volden. Vi har sett at brudd på skyssplikten ofte foregikk som organisert nekt. I om lag halvparten av alle slike saker stod tre eller flere tiltalt samtidig. Dette kan vitne om et samfunn som ikke var fremmed for å utøve kollektiv motstand.

Etter Kalmarkrigen miste Jemtland sitt gamle skatteprivilegium og jemtene ble nødt til å ta del i den generelle skattehevingen som foregikk i Norge. I kombinasjon med konfiskeringen av odelsjorden, et økt militært nærvær, samt inndragelsen av landsseglet, førte dette til å svekke områdets autonomi.²⁵³ Etter 1613 ser vi et nytt Jemtland, tettere knyttet til den dansk-norske staten. Flere særrettigheter hadde blitt fratatt i en søken etter å styrke den sentraliserte kontrollen over området. Det er naturlig å forvente en økt i motstanden etter en slik maktbruk. Jeg har ikke gått inn på situasjonen før Kalmarkrigen, en sammenligning mellom disse tidsrommene vil derfor vanskelig la seg gjøre. Det er derfor mer nærliggende å ta for seg eventuelle endringer innad i perioden. Andresen har kommet fram til at landstinget endret karakter, fra å være en møteplass hvor jemtene kunne forhandle med myndighetene, til å i økende grad bli en arena for opposisjon. Fra andre halvdel av 1630-tallet frem mot 1643 ser vi en markant nedgang i antallet forhandlingssaker og en tilsvarende økning av saker som dreide seg om motstand mot myndighetenes tiltak. Andresen forklarer dette med at landstinget gikk fra å være provins-kommunalt organ til å bli et organ for provinsstyring.²⁵⁴

Utviklingen mot en sentralisert maktstat skjedde ikke uten en viss motstand fra befolkningen. Andresen har pekt på hvordan landstinget i økende grad ble et kongelig styringsorgan og en arena for konflikt mellom øvrighet og lokalsamfunn, og i mindre grad et forum for forhandling slik det hadde vært tidligere. Min egen undersøkelse har vist en økning i øvrighetsbrudd, men hvorvidt dette må sees på som en økt motstand i befolkningen eller om øvrigheten i større grad slo ned på slik oppførsel er det derimot vanskelig å si noe om.

²⁵³ Andresen 2000: 126

²⁵⁴ Ibid: 116-117

Tabell 7.1: Lovbrudd i tingbøkene

	1621- 24	%	1625-28	%	1634- 37	%	1638- 43	%	Totalt	%
Vold	36	20,7%	7	7,4%	22	14,8%	3	11,5%	68	15,3%
-Slag/slagsmål	21		5		15		-		41	
-Stump våpen	11		1		4		1		17	
-Trukket kniv	3		-		2		-		5	
-Kniv/øks o.l.	6		1		5		1		13	
-Overfall	2		-		3		-		5	
-Drap	1		1		1		1		4	
Ærekrenking	35	20,1%	19	20%	24	16,1%	-	0%	78	17,6%
Sed. krim	12	6,9%	1	1%	2	1,3%	-	0%	15	3,4%
-Leiermål/sengesøking	6		-		2		-		8	
-Hor	2		1		-		-		3	
-Forbudne ledd	4		-		-		-		4	
Øk. krim	34	19,5%	34	35,7%	46	30,9%	5	19,2%	119	26,8%
-Tyveri	3	1,7%	2	2,1%	2	1,3%	2	7,7%	9	2%
-Ulovlig tak	4	2,3%	2	2,1%	5	3,6%	-	0%	11	2,5%
-Ulovlig jordbruk	13		7		9		1		30	
-Ul. Jakt/fiske/tømmer	1		8		7		1		17	
-Ul. Kjøpmannskap	4		1		7		-		12	
-Annet	9		14		16		1		40	
Øvrighetsmotstand	46	26,4%	24	25,3%	47	31,5%	14	53,8%	131	29,5%
-Stevnefall	14		4		9		6		33	
-Skysspliktforsømmelse	11		12		10		1		34	
-Betalingsunnløstelse	7		4		9		2		22	
-Forakt for retten	6		-		2		1		9	
-Generell ulyd/oppørskhet	4		-		4		-		8	
-Annet	4		4		13		4		25	
Religiøse brudd	5	2,9%	6	6,3%	1	0,7%	2	7,7%	14	3,1%
Annet	6	3,4%	4	4,2%	7	4,7%	2	7,7%	19	4,3%
Sum	174		95		149		26		444	

Tabell 7.2: Sakefallet 1564-1567

	1564-65	%	1566-67	%	Totalt	%
Vold	16	24,6%	31	23,1%	47	23,6%
-Slag o.l.	4		11		15	
-Blodvite	2		5		7	
-Stump	4		2		6	
-Kniv/øks	4		15		19	
-Drap	1		-		1	
-Ukjent	1		1		2	
Ærekrenkelse	7	10,8%	7	5,2%	14	7%
Tyveri	1	1,5%	6	4,5%	7	3,5%
Ulovlig Tak	13	20%	10	7,5%	23	11,56%
Øvrighetsbrudd	13	20%	25	18,65%	38	19%
-Stevnefall	1		4		5	
-Brevbrudd	3		-		3	
-Skysspliktsforsømmelse	5		3		8	
-Domrov	1		5		6	
-Annet	3		13		16	
Ulovlig jakt/hugst/fiske/kjøpmannskap	-	0%	15	11,2%	15	7,5%
Sedelighets forbrytelser	6	9,2%	14	10,45%	20	10%
Lumskleie	4	6,15%	7	5,2%	11	5,5%
Religiøse brudd	-	0%	6	4,5%	6	3%
Annet/ukjent	5	7,7%	13	9,7%	18	9%
Sum:	65	100%	134	100%	199	100%

Tabell 7.3: Sakefallet 1629-30

	1629-30	%
Vold	6	28,6%
Ulovlig tak	1	4,8%
Skyssnekt	2	9,5%
Stevnefall	2	9,5%
Sed. forbrytelser	3	14,3%
Ærekrenkelser	1	4,8%
Annet/ukjent	6	28,6%
Sum	21	

7. Oppsummering

Målet med denne undersøkelsen har vært å gi et bilde på kriminaliteten i Jemtland basert på en nøye gjennomgang av tingbokmaterialet. Jeg har også sett på tinget som arena for sosiale korreksjon; hvordan det ble brukt av befolkningen og myndighetene i møte med lov- og normbrudd. Et fokus har vært på æren og dens rolle i interaksjon med slike brudd.

7.1 Kriminaliteten

Kriminalitetsmønsteret i Jemtland virker å ha fulgt de generelle trendene for Norge og Norden i perioden, med en relativ hyppig voldsbruk og få tyverier. Hvorvidt det har foregått en siviliseringsprosess, kjennetegnet av en mildere og mindre hyppig voldsbruk, er det vanskelig å si noe om basert på tingbokmaterialet alene. Sammenligner vi saken fra 1560-årene med kildene fra første halvdel av 1600-tallet kommer de kvantitative så vel som de kvalitative forskjellene i voldsbruken lett til syne. Ikke bare var volden vanligere i den første perioden, den var også mer brutal i den forstand at kniven og øksen ble oftere bruk. Vi bør likevel være forsiktig med å konkludere basert på ett såpass tynt kildegrunnlag. Dette tatt i betraktning er det logisk å anta at Jemtland fulgte et lignende mønster som det øvrige Norge.

Den volden vi finner var stort sett mild. Knyttneveslag o.l. var den klart vanligste formen. Bruken av kniv og øks forekom, men ikke like hyppig som i flere andre norske regioner. Skal vi tro Sandnes var det i Trøndelagsområdet mindre vanlig å bruke slike våpen enn b.la. på Sørlandet. Denne forskjellen finner vi også når vi sammenligner Margit Løylands undersøkelse fra Agder med tallene fra Jemtland.

Også drap var noe som forekom sjeldent. De drapene vi finner virker dessuten aldri, eller sjeldent, å ha vært overlagte, men heller et resultat av uhell, selvforsvar o.l. Flere av drapene synes dessuten å ha vært fremprovosert av alkohol og/eller ærekrenkelser. Dette er faktisk tilfellet med mye av voldsbruken, den alvorlig så vel som den mindre alvorlige. Volden som oppstod i slike situasjoner bærer preg av å ha vært impulsive og, i enkelte tilfeller, ukontrollerbar. Ofte var det tilfeldigheter som avgjorde utfallet.

Vold og tyveri stod på mange måter i opposisjon til hverandre. Der hvor volden gjerne ble betraktet som et prov på styrke, en modig og ærefull handling, var tyveriet noe feigt og usselt – en nedrighet begått i det skjulte. Forskjellene mellom det rettslige og sosialt nokså milde taket og det mer alvorlige tyveriet dreide seg nettopp om graden av åpenhet. Hvor taket

foregikk under forholdsvis åpne omstendigheter, var tyveriet en skjult handling, gjerne begått av utenforstående i nattens mulm og mørke. Tyveri forekom sjeldent. Ulovlig tak var mer vanlig, særlig når den ulovlige ressursbruken medregnes. Slike brudd ble dessuten straffet betydelig mildere enn tyveriet, både av æresamfunnet og av retten.

Opposisjonelle lovbrudd virker å ha blitt vanligere utover denne perioden, i hvert fall om vi bruker tingbøkene som rettesnor. Andresen gir en mulig forklaring på dette ved å peke på at myndighetene i voksende grad stammet grepet om Jemtland. Blant annet gikk landstinget fra å være en arena for forhandling mellom bondebefolkningen og myndighetene, til å bli et statlig styringsorgan. Det at tingbøkene lister opp flere øvrighetsbrudd trenger nødvendigvis ikke bety at det ble begått flere slike, selv om ting kan tyde på det. En annen forklaring beror seg på at myndighetene i større grad enn tidligere var i stand til, eller gikk mer inn for, å straffeforfølge slike lovovertrедelser.

7.2 Straff

Det er et gjennomgående trekk at kildene oppgir andre straffer enn det loven tilsa. F.eks. skulle drapsmenn dømmes fredløs og miste alt han eide. Unntaket var om drapet skjedde i nødverge eller om det var en ulykke. I Jemtland ble drap straffet med bøter, og det ble betalt erstatning til den avdødes familie. Med utgangspunkt i de drapssakene jeg har behandlet i teksten kan det se ut til at normen var at drapsmenn i første rekke skulle kompensere offerets familie. På den måten fikk de kjøpt tilbake sin fred. Men om drapet skjedde i nødverge, slik tilfellet var med Olav Gjertsen, burde han ifølge loven ikke behøve å betale mer enn åtte ørtuger og 13 mark.

Det virker generelt som om pengestraffer var å foretrekke fremfor fysisk avstraffelse. Loven tilsa bl.a. at bitt skulle bøtes med tanntrekking uten at vi finner spor av dette i kildene. Det samme gjelder for knivstikk, som ifølge Kristian IVs lov skulle straffes ved at gjerningsmannen fikk den samme kniven stukket gjennom hånden. Også i slike tilfeller virker normen å ha vært bøter fremfor kroppsstraff.

Praksisen med å bøtelegge lovbrudd virker å ha vært rådende i denne perioden, dette på tross av at loven ofte presiserte en annen form for straff. Dette kan bety to ting: At myndighetene ikke ønsket å endre dette, eller at de ikke evnet å endre dette. Begge påstandene er nok, i varierende grad, riktige. Et ønske om fortsatte bøteinntekter kan forklare hvorfor en sånn praksis fortsatte å eksistere på tross av lovens bestemmelser. På den annen side kan denne juridiske sedvanen tolkes i retning av at myndighetene ikke ennå var i besittelse av det

nødvendige maktapparatet til å gjøre noe med dette. Det faktum at mosaiske rettsprinsipper ble en viktig del av den juridiske praksisen i Norge mot slutten av det 17. århundret kan tyde på en sterkere maktstat. En maktstat i besittelse av de nødvendige verktøyene til å innføre en reformert rettsutøvelse. Det kan se ut til den dansk-norske sentralmakten på første halvdel av 1600-tallet ennå ikke var sterk nok til å frata lokalsamfunnene deres gamle rettsutøvelse og påtvinge de nye sentraliserte bestemmelser for hvordan lovbrudd skulle straffes.

Ferdinand Næshagen har argumentert for at den norske rettsutøvelsen fra middelalderen til utpå 1500-tallet, ikke var tuftet på kongens eller kirkens skrevne lover, men på bøndernes sedvanerett.²⁵⁵ Mine egne funn fra første halvdel av 1600-tallet sammenfaller med de Næsshagen har gjort fra perioden før. Også han har pekt på bitt og knivstikk som lovbrudd som ifølge loven skulle straffes med kroppsstraff, men som i kildene oppgis å ha blitt bøtelagte.²⁵⁶ Den gamle rettspraksisen synes derfor fremdeles å ha levd i beste velgående, også når vi kommer ut på 1600-tallet.

Det syttende århundre må sees på som en juridisk brytningstid. I løpet av dette sekelet ble den lokale rettsforvaltningen bygd på gammel sedvane gradvis erstattet av en standardisert straffeutøvelse som i større grad var tuftet på fysisk avstraffelse og en bokstavtro lesning av de gammeltestamentlige lovene. Denne utviklingen skjedde parallelt med, og som en konsekvens av, maktstatens fremvekst. Denne rettslige utviklingen trenger nødvendigvis ikke å tolkes som et fremskritt. Næshagen skriver: «når man sammenligner med følgende århundrer ser man at rettferdigheten verken vant i effektivitet eller humanitet ved å bli overtatt av profesjonelle jurister.»²⁵⁷ Likevel viser undersøkelsen min, og også andres, at den offentlige rettsarenaen fortsatt hadde stor legitimitet i befolkningen. Bøndene brukte tinget flittig i konflikter seg imellom, men også i møte med øvrigheten. Rettsvesenets rolle og utvikling må av den grunn forstås som noe mer enn kun en bevegelse i retning av større kontroll og brutalitet.

7.3 Æren

Æren og ærens rolle har vært gjennomgangstemaet for denne masteroppgaven. Dette med god grunn. Æren var nok den aller viktigste normførende kraft i det jemtske samfunnet på 1600-tallet. Den la premissene for mellommenneskelig interaksjon, hva som var akseptabel adferd og

²⁵⁵ Næshagen, Ferdinand Linthoe, «Folkets rettferdighet – strafferett i senmiddelalder og tidlig nytid», i *Collegium Medievale – volum 22*, 2009: 144

²⁵⁶ *Ibid*: 137

²⁵⁷ *Ibid*: 144

hva som ikke var det.

Ærens betydning har satt dype spor i kildene og overskygger mye av det som foregikk på tinget. Selv i tilfeller hvor dens tilstedeværelse ikke er åpenbar, vil vi med en dypere innsikt ofte kunne få øye på mekanismer som bunner i ærens rolle.

Jeg har vært inne på kjønnes ulike æresideer og hvordan seksuell ære i første rekke tilhørte kvinnene. Kvinnene var dessuten knyttet til familiens ære i større grad enn mennene. De var representanter for familien, og det var denne som delte skammen kvinnene ble påført. I leiermålssaker, og oppgjør av en lignende art, må æren derfor forstås som en viktig forutsetning, en bakenforliggende kime til konflikt. Menns ære var på sin side mer individuell og var i større grad knyttet opp mot bruken av vold som et middel for å vise styrke.

Volden var på mange måter et resultat av samtidens normer. Angrep på æren, ens egen så vel som ættas, måtte hevnes, skriver Sandnes.²⁵⁸ Dette premisset finner vi igjen i de jemtske tingbøkene, om enn kan hende på vikende front. Skal vi tro de fleste historikere på feltet var volden avtagende fra midten av 1500-tallet. Jeg har likevel funnet rester av det Sandnes beskriver som en tradisjonsbundet mentalitet.²⁵⁹ Selv om myndighetene i økende grad satte seg som mål å bekjempe volden, og selv om vi kan se en form for «sivilisering» av samfunnet – en mer «dannet» tilnærming til provokasjoner, var forståelsen av vold som noe ærefullt, et nødvendig middel, en fremvisning av styrke i prøvende situasjoner, noe som fremdeles hang igjen. Jeg er enig med Sandnes i at dette må forstås på bakgrunn av mentalitetens langsomme endringsmønster.²⁶⁰ Selv om vi mangler data til å sammenligne med tidligere tider, kan den omfattende bruken av tinget i henhold til æressaker, forstås som en konsekvens av at den tradisjonsbunnete voldsmentaliteten var i forandring.

Der hvor voldshandlinger gjerne ble sett på som noe nødvendig og ærefullt, ble tyveri betraktet for å være noe av det nedrigste man kunne gjøre. Tyveri var sjeldne, men beskyldninger om sådan forekom ganske ofte. Erling Sandmo har pekt på sammenhengen mellom «tyvaktighet og ikke-sannferdighet» i kildene.²⁶¹ Et rykte som tyv gjorde at man ikke kunne stoles på, man var altså ikke ærlig. Her ligger nok mye av forklaringen på hvorfor tyverianklager ble betraktet som så alvorlige og så krenkende. Slike beskyldninger angrep æren direkte og ble man dømt som en tyv fikk man den automatisk fratatt. Ulovlig tak manglet derimot denne æreløsheten. Gjerningspersonen havnet ikke i vanry slik tyven gjorde,

²⁵⁸ Sandnes 1990: 117

²⁵⁹ Ibid

²⁶⁰ Ibid

²⁶¹ Sandmo 1999: 142-143

da samfunnet betraktet disse som to ulike forbrytelser, selv om det ulovlige taket på mange områder lignet tyveriet.

I sin hovedoppgave fra Rendalen skriver Sandmo om tingets uformelle funksjon som en arena for å gjenopprette sosial-likevekt. Denne likevekteten ble ofte forskjøvet, noe som var drivkraften bak mange av rettsakene. Poenget til Sandmo er at disse forskyvningene i stor grad kan relateres til æren. Æren var under angrep og måtte derfor beskyttes.²⁶²

Ærekrenkelser var blant de hyppigst nevnte konfliktene i tingbøkene. En av de mest brukte æreskjellingene var beskyldninger om tyveri. Særlig menn synes å ha blitt anklaget for dette. Vi må huske at æren for disse menneskene var noe mer enn et godt ry. Den var avgjørende i å definere deres verdi og deres rolle i lokalsamfunnet. Ble man fratatt æren fikk man begrenset sine muligheter. Den æreløse levde på mange måter på utsiden av samfunnet. Det å havne utenfor de «ærefulles rekker» var en skjebnesvanger konsekvens av å ikke følge samfunnet normer og regler. En kvinne som ble gitt et dårlig rykte ville ikke bli gitt de samme mulighetene for ekteskap som hun ville dersom hennes ærbarhet hadde vært intakt. Ofte ble også kvinnens familie rammet av det samme sosiale stigmaet. Her kommer tinget inn som en arena for den krenkede part til å gjenopprette sin ære og kreve erstatning for eventuelle ugjerninger. Hvordan samfunnet så personen, og hvilke oppfatninger denne ble møtt med, var definerende for hva slags funksjon han eller hun hadde i lokalsamfunnet. Æren var, og er fremdeles, et produkt av æresamfunnets forståelse av den. Om befolkningen i f.eks. Brunflo tinglag gav noen et skussmål som var «ærlig og godt», så var denne personen per definisjon ærlig og god.

De ulike kjønnsidealene definerte hva slags handlinger og hvilke rykter som potensielt kunne utøve skade. Kvinner synes hovedsakelig å ha blitt anklaget for trolldom, kjetteri eller sedelighetsbrudd. Dette må sees i sammenheng med hvilke idealer samtiden tillot en ærbar kvinne. Renhet og fromhet var en dyd, på samme måte som ærlighet og styrke var det for menn. Når det ble sådd tvil om hvorvidt en person var i besittelse av disse egenskapene eller ei ble det nødvendig for denne å bekrefte dette. Enten dette skjedde gjennom vold, eller om konflikten havnet på tinget, handlet dette om å forsvare det viktigste man hadde - æren.

Allmuens bruk av tinget må forstås ut i fra et mål om å ivareta egne interesser: materielle, i form av eiendomstvister og tilgangen til ressurser, men i like stor grad de immaterielle. Tinget ble i mange tilfeller en arena for sosial kontroll, hvor normbrudd slik som ærekrenkelser, leiermål uten giftermål, ulovlige tak osv. ble stevnet og etterfulgt av en

²⁶² Sandmo 1992: 124-125

offentlig reaksjon. Den skyldige fikk sin straff og den skadelidende kompensert. I tilfeller hvor æren var truet kunne han eller hun få den bekreftet og gjenopprettet. Tinget må i denne sammenheng forstås som en regulerende instans, en møteplass hvor avvik ble fanget opp og behandlet slik at hverdagen, og den sosiale orden, igjen kunne vende tilbake til det normale.

Forkortelser

JTB 1-3: Jemtlands tingbøker nummer 1 til 3

K4s NL: Kristian 4s norske lov

Kilder

Aschehoug, T.H, *Statistiske studier over folkemængde og jordbrug i Norges landdistrikter i det syttende og attende aarhundrede*, Kristiania 1890

Lundh Otto Gr, *Norske Rigs-Registranter: tildeels i Uddrag: B 4: 1603-1618*, Christiania 1870

Norske magasin: skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede efter reformationen. 2, Christiania 1868

Tingbøker:

Jämtlands domsböcker 1621-1628, Lund 1933

Jämtlands domsböcker 1634-1643, Lund 1934

Jämtlands landstingsprotokoll 1621-1643, Lund 1939

Regnskap:

Jämtländska räkenskaper 1564-1571, 1 Räkenskaper 1564-1567, Östersund 1944:

- Lensregnskap, Jemtland, sakefallet, 1564
- Lensregnskap, Jemtland, sakefallet, 1565
- Lensregnskap, Jemtland, sakefallet, 1566
- Lensregnskap, Jemtland, sakefallet, 1567

Fogderegnskap, Jemtland, sakefallet, 1629-30:

http://www.arkivverket.no/URN:db_read/rk/17292/1

Lovbøker:

Magnus Labagøtes Landslov, oversatt av Taranger, Absalon, Oslo 1915

Christian IVs Norsk Lovbog, 1604, Hallager, Fr., Brandt, Fr., Christiania 1855:

<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/lover-reskripter/chr4web/index.html>

Litteratur

Andersson, Malin, «Staten och tinget i Jämtland», Per Sörlin (red.), *Mellan två statssystem – Jämtland under 1600-talet*, Östersund 1995: 138-172

Andresen, Espen, *Landskap og maktstat – Jemtland 1613-1645*, hovedoppgave i historie, NTNU 1997

Brøme, Janrik, *Jämtlands och Härjedalens historia- andra delen 1537-1645*, Stockholm 1945

Bull, Edv., *Jemtland og Norge*, Oslo 1927

Bø, Olav, *Niding*, artikkel i Store norske leksikon, 2009: <https://snl.no/niding>, lest 09.10.2015

Di Bella, Maria-Pia, “Name, blood and miracles: the claims to renown in traditional Sicily”, Peristiany J.G og Pitt-Rivers Julian (red). *Honor and grace in anthropology*, Cambridge 1992: 151-165

Dobbe, Jorunn, *Blant granner og myndigheter: konfliktløsning og disiplinering på bygdetinget i Nordhordland*, Oslo 1996

Egeland, Bjørnar, *war lagman ok idarth budh – lagmannsstillingen i Jemtland 1300-1563*, hovedoppgave i historie ved NTNU, Trondheim 2003

Erichsen, Bodil Chr., *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*, Oslo 1993

Fladby, Rolf, *Fra lennsmanstjener til Kongelig Majestets Foged*, Oslo 1963

Hansson, Georg og Holm, Olof, forord til *Jämtlands avradsland 1649 och 1666*, Östersund 2012

Imsen, Steinar, «Kunsten å konstruere. Noen kritiske merknader til Erling Sandmos avhandling «Slagbrødre. En studie av vold i to norske regioner i tiden fram mot eneveldet.», i *Historisk tidsskrift* 04/1998: 481-501

Imsen, Steinar, «Den gammelnorske drapsprosessen», i *Norsk historisk tidsskrift* 02/2009: 185-229

Isdal, Per, *Meningen med volden*, Oslo 2000

Kaldal, Ingar, *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*, Oslo 2002

Kjeldstadli, Knut, *Fortida er ikke hva den en gang var – en innføring i historiefaget*, Oslo 1991

Knudsen, Gunnar W, *Trolldomsprosessene på Østlandet – en kulturhistorisk undersøkelse*, Oslo 1998

Larsson, Lars-Olof, *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?*, Stockholm 2002

Løyland, Margit, *Slagsmål, leiermål og bøtlagte egder – 1600-1700*, Oslo 1992

Mangset, Marte, «Historiefagets natur og nasjonal utdanningskultur – en sosiologisk studie av norske, franske og engelske historikers disiplinære selvforståelse», *Norsk historisk tidsskrift* 02/2013: 203-230

Moseng, Ole Georg, Opsahl, Erik, Pettersen, Gunnar I og Sandmo, Erling, *Norsk historie 1537-1814*, Oslo 2003

Nedkvitne, Arnved, *Ære, lov og religion i Norge gjennom tusen år*, Oslo 2011

Nissen, Harald, *Bondemotstand og statsmodernisering – Bjelkekommissjonens arbeid i Trondheim len 1632, hovedoppgave i historie*, Trondheim 1996

Njåstad, Magne, *Grenser for makt – konflikt og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300-1540*, Trondheim 2003

Njåstad, Magne, «My eastern realm: The king of Norway and the border province Jemtland, I Steinar Imsen (red.), *Rex Insularum – The king of Norway and his “Skattlands” as a political system c. 1260-c. 1450*, Bergen 2014: 325-344

Næshagen, Ferdinand Linthoe, «Den kriminelle voldens U-kurve fra 1500-tall til nå», i *Norsk historisk tidsskrift* 03/2005: 411-427

Næshagen, Ferdinand Linthoe, «Folkets rettferdighet – strafferett i senmiddelalder og tidlig nytid», i *Collegium Medievale – volum 22*, 2009: 128-186

Næss, Hans Eyvind, *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet: en retts- og sosialhistorisk undersøkelse*, Oslo 1982

Næss, Hans Eyvind, «Forbrytelse og straff», i Liv Marthinsen (red.), *Tingboka som kilde*, Oslo 1991: 19-45

Salvesen, Helge, *Jord i Jemtland – bosetningshistorie og økonomisk studier i grenseland ca. 1200-1650*, Trondheim 1979

Sandnes, Jørn, *Kniven, ølet og æren: kriminalitet og samfunn i Norge på 15- og 1600-tallet*, Oslo 1990

Sandmo, Erling, *Tingets tenkemåter – kriminalitet og rettssaker i Rendalen 1763-97*, Oslo 1991

Sandmo, Erling, *Voldssamfunnets undergang*, Oslo 1999

Session, William Lad, *Honor or us: A philosophical Analysis, Interpretation and Defense*, London 2010

Stovner, Ina Louise, «Skjære – folketro», i *Store norske leksikon*, 2009:
<https://snl.no/skj%C3%A6re/folketro> lest 13.05.2016

Sogner, Sølvi Bauge og Österberg (eds.), Eva, *People meet the law – control and conflict-handling in the courts*, Oslo 2000

Sødal, Terje, *Til skræk og eksempel – trolldom, dødsstraff og kriminalitet på Agder ca. 1550 - 1700*, Kristiansand 2008

Sörlin, Per, *Sakören soning och soldater*, Oslo 2004

Sörlin, Per, «Jämterna och överheten – om kriminalitetstudier som ett indirekt sätt att nalkas tidligmodern politisk kultur», i Olof Holm (red.), *Jämtland och den jämtlandske världen 1000-1645*, Östersund 2009: 176-184

Telste, Kari, *Mellom liv og lov – kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652 – 1710*, Oslo 1993

Wallman, Sonja, «Jämlika jämtar? Tinget som sosial arena under 1640-talet», i Per Sörlin (red.), *Mellan två statssystem – Jämtland under 1600-talet*, Östersund 1995: 173-201